

ЗУС
ТРІ
ЧІ

Вашо Механіка

(17-18)

№ 5-6

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ І МОЛОДОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

РІК V

ВАРШАВА 1988

ЗМІСТ

Сьогодні

. . . про переоцінення Історіографії — інтерв'ю з проф. Богданом Кравченком	1
Товариство рідної мови ім. Тараса Шевченка Юрія Зима	6
Товариство Лева Ярослав Неспокійний	7
Думки українців у Польщі на тему ситуації своєї національної групи — матеріали анкети Степан Заброварний	9

Історія. Ідеї

Українська культура ХХ століття — анкетні питання	17
Відповідь Валерія Шевчука	18
Організаційне життя української молоді між двома світовими війнами Михайло Прутник	21
Загарбання чи визволення? — студії з українсько-литовських взаємин Олександр Коваленко	26

Література і мистецтво

Богословія Києва Богдан Гук	32
Звалище Роман Крик	33
Недокінчений експеримент — мистецтво українського авангарду Нестор Микитин	37

Огляд — хроніка

Наукова сесія в Кракові Тадеуш Анджей Ольшанський	43
Ювілейна сесія у Варшаві Олександра Гнатюк	45
Лист до редакції Тадеуш Анджей Ольшанський	48

SPOTKANIA — pismo Rady Naczelnej Zrzeszenia Studentów Polskich. Wydaje Rada Kultury Studentów Mniejszości Narodowych KRK ZSP.

Redaguje kolegium:

Bogdan Huk (red. naczelny), Halina Leskiw, Andrzej Zabrowarny, Roman Kryk, Andrzej Zelwak, Andrzej Maruszczyk; Jarosław Wiszenko (opr. graf.)

Adres redakcji: ul. Smyczkowa 5/7, p. 30,
02-678 Warszawa

Редакція не повертає текстів не замовлених і залишає за собою право скорочувати.

Погляди висловлені у статтях не завжди є поглядами редакції.

Numer 5-6 (17-18), 1988r., zamknięto grudzień 1988.

СЬОГОДЕННЯ

... про переоцінення історіографії

Інтерв'ю з проф. Богданом Кравченком

Професор Богдан Кравченко — директор Канадського Інституту українських студій при Альберському університеті, Едмонтон, Канада, спеціаліст з питань суспільних змін і національної свідомості в Україні в ХХ ст. У 1985 році вийшла в Лондоні його праця про суспільні перетворення в Україні в період від 1917 року до сьогодення "Social Change and National Consciousness in Twentieth — Century Ukraine".

Зустрічі: Розкажіть, будь ласка, як формувалася українська громада в Канаді, про рівень її організованості. У яких провінціях Канади проживає тепер найбільше українців, які соціологічні процеси можна прослідити в розвитку життя українців у Канаді?

Проф. Б. Кравченко: Перші поселення українців у Канаді засновано майже сто років тому в Една-Стар, докладніше, це сталося 1891 року в провінції Альберта. Українська етнічна група зробила внесок у заснування й розвиток трьох степових провінцій Західної Канади: Альберти, Саскачевану й Манітоби. Саме в них живе сьогодні найбільше українців і тут вони найкраще організовані. Українська громада від початку жила в них компактно, в смугах поселення. Вона зберігала й плекала українську культуру, спосіб життя, творила рідний клімат. Більші зміни в її ситуації принесла Друга світова війна і післявоєнний період (50-ті і 60-ті рр.), коли динамічно проходили урбанізаційні процеси. Унаслідок цих процесів канадські українці з міжвоєнного сільсько-го суспільства перетворилися в міське населення з дуже великою мобільністю, з прагненням до вищої освіти. З переходом до міста порвалася теж їх територіальна єдність. Почалася асиміляція, втрачалася рідна мова. Найбільшою гостротою цей процес набрав у 60-их роках, коли на протязі одного десятиліття 50% молодих українців утратило знання рідної мови. Значно зріс відсоток мішаних подруж, який дійшов до 35% всіх українських сімей.

Зустрічі: До яких способів вдавалася громада, щоб припинити асиміляційні процеси? Знаємо, що дуже багато українців четвертого, а то й п'ятого покоління зберегло знання української мови.

Проф. Б. К.: Щоб припинити шкідливі для української суспільності процеси, ми почали домагатися в держави введення української мови як мови викладання в державних школах. Стали ми теж вимагати, щоб уряд визнав Канаду країною багатокультурною і таким чином культуру канадських українців одною з культур Канади. За цим ішли теж конкретні вимоги. Найважливіші з них — це право на фінансову допомогу уряду в розвитку української культури, науки, шкільництва;

створення нових публічних установ для обслуговування потреб української культури; приділення належної уваги шкільництву як інституції, що підмінить дотеперішню традиційну українську сім'ю і в нових міських умовах займатиметься вихованням молодих українців і ознайомить їх з власною історією та культурою. У 1970 році всі степові провінції дозволили шкільним радам ввести англо-українське навчання. Українська мова стала в них мовою викладання. І тут цікавий факт, який свідчить про шалений потенціал української громади. З-посеред опитуваних українців, які не володіють українською мовою, 75% хоче її вивчати. Половина дітей, що вивчає українську мову походить з мішаних сімей. На сьогодні в англо-українських школах навчається біля 3 тисяч дітей. Це в початкових і середніх школах, пригадую, д е р ж а в н и х школах. І знову цікавинка: 95% батьків, які посилають дітей до цих шкіл, самі не знають української мови. Вони й найбільш активно пропагують двомовне навчання.

Зустрічі: А як розвивається україністика на університетах? Яка широка мережа українознавчих студій, чи популярні вони серед молодих українців у Канаді?

Проф. Б. К.: Сьогодні україністика викладається в 12 канадських інститутах. Майже кожен більший канадський університет має курси української мови й літератури, у деяких викладаються теж курси історії України. Крім цього існують чотири центри українознавства: центр канадсько-українських студій при Колегії св. Андрія в Манітобі, кафедра українознавства в Торонті, центр українознавства в Оттаві та Канадський інститут українських студій. В університеті в Альберті, незалежно від курсів українознавства, засновано, мабуть, першу у світі кафедру української етнографії. Вона почне роботу в наступному році. Усього в Канаді україністику вивчає близько 1400 студентів.

Зустрічі: У одному з постулатів, про які ви розповідали, мова йшла про забезпечення публічними установами культурних потреб української громади. Які ваші досягнення в цій ділянці, скажімо, в Альберті й Едмонтоні, де проживає 130 тисяч українців?

Проф. Б. К.: В Альберті та Едмонтоні ціла низка установ. Канадський Інститут українських студій (KIUC) — Нещодавно при Грант МакЕван Коледж (Grant MacEvan College) засновано український осередок для піднесення кваліфікації, професіоналізації рівня й взагалі вивчення української культури. Маю на думці танці, музику, мистецтво. Зараз, наприклад, В Альберті навчається 3000 дітей. Потенціал великий. Поблизу Едмонтону знаходиться великий музей під відкритим небом, в якому представлено українське село в Канаді з 20-их років нашого століття — Село української спадщини. Цей музей був одним із стимулів для створення згаданої кафедри етнографії.

Зустрічі: Розкажіть, будь ласка, більше про KIUC. Коли він заснований, в яких напрямках розвивається в ньому дослідницька робота, як організована праця науковців?

Проф. Б. К.: KIUC заснований в 1976 році з ініціативи Українського клубу бізнесменів. Засновано його як невідому частину Альбертського університету, що дуже важливо, бо через університет фінансує його держава. Наш Інститут не має чітко визначеної галузі науки, яку б розробляв. Він займається історією України, українською мовою, літературою й культурою без огляду на місце їхнього виникання. Особливо багато уваги приділяємо українським мешканцям Канади. В основному Інститут займається науковою, дослідницькою роботою та видаванням наукових робіт. Не ведуться виклади й немає студентів. Наш Інститут — своєрідна маленька академія наук. KIUC повністю комп'ютеризований. Щодо комп'ютеризації маємо одне з перших місць у світі з-посеред українознавчих центрів.

Зустрічі: Який стан видавничої справи? Що ви досі видали, що видається зараз, і що в планах? Яким способом продаються роботи науковців Інституту?

Проф. Б. К.: Видавання наукових праць — основна робота нашого Інституту. Досі видали ми понад 60 праць. Паралельно видаємо "Журнал українознавчих студій", появилася 24 його номерів. Узагалі кожного року виходить якихось шість до вісім наукових монографій і 5-6 довідників. Друкуємо здебільшого англійською мовою, хоч не забуваємо й про українську. Інститут випустив кілька праць написаних у Польщі: "Історію КПЗУ" Януша Радзівовського, монографію про український національний рух у Галичині покійного Яна Козіка. Незабаром вийде праця професора Серчика про Гайдамачину і Колівищину. Запланували ми п'ятитомник щоденників Винниченка з яких появилися вже два, вийде також повна бібліографія його творів, десь на 1000 сторінок. Тільки що появилися спогади Григорія Коотюка "Зустрічі і прощання", приблизно 700 сторінок. Одною з найцікавіших робіт, що появилися у видавництві нашого Інституту є книжка англійського історика Дейвіда Сондерса про український вплив на розвиток російської культури в XVII-XVIII ст.

Найбільший наш, до певної міри божевільний, проект — це видання Енциклопедії України англійською мовою. Це буде п'ятитомна газлова алфавітна енциклопедія. Появилися вже два томи, кожне по 1000 сторінок. Це справді неймовірний проект, бо енциклопедії видають державні, а не такі малі, як наш Інститут, установи. Бюро нашої енциклопедії має осідок у Торонті. П'ятий том повийтється у 1992 році.

Зустрічі: Як розвивається дослідницька робота вашого Інституту?

Проф. В. К.: У нас нема, тих як в Україні, величезних Інститутів з масою співробітників, дослідників. Зате ми надаємо дотації для розвитку досліджень. Науковець звертається до нас з темою, а ми даємо йому гроші на дослідження. Досі ми завершили 125 дослідних проектів. Одним з наших найбільших завдань є двотомна інтерпретаційна історія українців Канади. При нашому Інституті діє педагогічний кабінет української мови. Це автономна частина Інституту, яка обслуговує потреби шкіл з програмою двомовного навчання. Він допомагає вчителям і видає підручники до навчання української мови. Інститут займається також архівістикою. Ми розробили архівну програму, ідентифікуємо матеріали, робимо мікрофільми, по всьому світі висилаємо наших працівників, щоб виявляли часто дуже цінні архівні матеріали. У нас договір з Академією наук УРСР, за яким ми зможемо зняти мікрофільми з деяких матеріалів. З метою заохотити студентів вести українознавчі дослідження, Інститут пропонує магістрам та докторантам стипендії. Кількадесят студентів вже скористалося з цієї пропозиції. KIUC сприяє також розвиткові й координації українознавства. Допомогаємо різним установам починати українознавчі курси. Коли додати всілякі наукові конференції й семінари, то картина нашої діяльності буде більш-менш повною. Забув я однак сказати, що для забезпечення дальшого розвитку української науки збираємо кошти у т. зв. вічний нерушимий фонд. Це велика грошова сума, з відсотків якої хочемо в майбутньому фінансувати українознавчу діяльність. Уся наша діяльність ведеться дуже малими силами. Щоб ви мали уявлення, ми не якийсь великий Інститут. Усього нас п'ятеро науковців і троє людей в канцелярії. Проте ми шалено працюємо і дуже щасливі, що працюємо в такому грені. Наша політика — не збільшувати кількості постійних штатів, а давати дотації на ведення дослідів. А ще до того комп'ютеризація.

Зустрічі: Які зв'язки вашого Інституту з Україною?

Проф. Б. К.: Унаслідок перебудови в Союзі проходить теж переорієнтація української еміграції. Тому-то Альбертський університет зміг підписати науковий договір зі Львовом. Альбертський університет теж підписав договір про обмін матеріалами з бібліотекою Академії наук. Ми перевидаватимемо газетний каталог Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, видамо документальну повість Юрія Шербака про Чорнобиль, висилаємо туди наші книжки, запросили ми викладача української літератури. Хочемо розширювати т. зв. безвалютний обмін. Узагалі тут усе пішло на краще. У мене великі надії, бо контакт з Україною нам абсолютно необхідний, ми мусимо мати доступ до цього суспільства. Нашим дітям немає сенсу вивчати української мови, якщо не зможуть вони поїхати в Україну і почити її.

Зустрічі: Хотілося б тепер запитати про децю інші справи, про українську ліву політичну думку перед Першою світовою війною. Який був її генезис та розвиток у Галичині і на Наддніпрянській Україні? Хотілося б теж запитати про вплив відносно невеликого пролетаріату в Україні на формування української соціалістичної думки наприкінці XIX століття. Основну масу населення

складали тоді селяни.

Проф. Б. К.: Я не спеціаліст з політичної думки. Більш цікавлюся соціально-економічними питаннями й тому мої судження не мають вигляду до кінця сформульованої теорії. Сам стою перед рядом проблем, що вимагають пояснення. Історія нашої лівої політичної думки маловідома й малодосліджена. У дискусіях про минуле часто забувається про існування лівиці.

Якщо говорити про традицію лівої думки, маю на думці марксистську ідеологію, то слід звернути увагу на те, що по-англійськи називається дисконтинуальні (discontinuities), тобто переривчастість. Традиція всієї української політичної думки, а зокрема марксизму, визначається саме цією рисою — браком послідовності. Марксизм прийшов в Україну досить рано. Першим серйозним марксистом у цілій російській імперії був Микола Зібер, про якого згадує Маркс у першому томі "Капіталу". Існували також гуртки драгоманівців. Однак цьому зароджуванню дошкульного удару завдав Емський указ 1876 року. М. Драгомонов виїхав до Швейцарії, а інші припинили працю. Тому-то перші українські соціалістичні гуртки, що появилися на зламі XIX і XX ст., починали немовби від початку. На мою думку, неправдивим є погляд, що марксизм прийшов в Україну через посередництво М. Плеваханова. У нас були власні корені соціалістичної думки. Візьмім до уваги хоч би те, що перша робітнича група виникла саме в Україні. Київські інтелігентські кола, можемо про це прочитати в Драгоманівській "Громаді", мали контакт з робітничим середовищем. Отже, можна припускати, що була можливість органічного зв'язку й розвитку між київськими колами й робітництвом. Однак усе це припинив Емський указ. Дальший розвиток пішов іншим шляхом. І сьогодні нам важко назвати якихось провідників, теоретиків українського марксизму. Було з цим дуже кволо.

Марксизм приваблював, бо давав перспективу розвитку. Капіталізм в Англії розвивався триста років — там все йшло послідовно. Можна прослідити перехід однієї стадії в другу. А хто ж в Україні чекав би триста років, щоб уся історія повторилася! Другий чинник — це нерівний розвиток. Ідеться про те, що провідні європейські ідеї мали вплив в Україні, хоч не існувало соціально-економічного ґрунту. Проте ідеї існували.

Зустріч: На які питання української дійсності XIX століття відповідав марксизм в уяві його українських теоретиків?

Проф. Б. К.: Перш за все на питання соціально-економічного розвитку. Соціальна проблема на Україні була абсолютно пекучою, у деяких випадках навіть більш пекучою ніж в інших регіонах Російської імперії. Ідеться головним чином про швидкий розвиток капіталістичних відносин на селі. Адже на півдні України були мільйони безземельних селян, які шукали заробітку. Марксистська теорія давала їм перспективи розвитку, можливість розв'язання соціальних проблем. А потім треба сказати, що неповний розвиток української соціальної структури, економіки означали неповний розвиток інтелектуальний, кваліть ідей. І тому важко нам знайти серйозних українських теоретиків марксизму. До певної міри заважало й національне питання. В українських соціал-демократичних колах дуже часто вболівали над втратою найталановитіших студентів. Говорити про якусь "Неньку-Україну", горювати через брак букваря не було цікавим інтелектуальним занят-

тям. Студентам хотілося говорити про проблеми міжнародної економіки, революцію, а доводилося їм дискутувати про те, чому українські селяни не мають свого букваря. Це не поширювало інтелектуальних обріїв. Це, зрештою, одна з ключових проблем національного питання. Прекрасно розказав про це Бернард Шоу у вступі до однієї із своїх п'єс. Він пише про питання інтелектуального розвитку в країні, де пекучим є національне питання. І говорить він, що Ірландія не спроможеться на філософію доки не розв'яже національного питання. Повернімося на український ґрунт. Ненормально, коли ми думаємо про нашу мову категорією бути їй чи не бути. Англієць про таке не думає, це для нього не проблема. Він може йти даліше. А ми говоримо не про якість нашої поезії, а про те чи взагалі буде поезія українською мовою.

Зустріч: Думаю, що це була історична форма загальної антиномії національного й універсального. На мою думку, таке можна знайти й сьогодні. З одного боку національні процеси й структури, а з другого національні рухи басків у Іспанії, корсиканців у Франції, подібно в інших країнах.

Проф. Б. К.: Так, я думаю, що назване явище заблокувало розвиток загальної думки в Україні. Інтелігенції треба бо було зосереджуватися над питанням типу: якій бути народній школі? У Франції соціалісти могли, вірте, думати тоді про щось інше.

Зустріч: Чи були в минулому столітті на Україні якісь конкуренційні для соціалізму концепції розвитку суспільства?

Проф. Б. К.: Коли говоримо про політичну думку на початку нашого століття часто не пам'ятаємо, що такої конкуренції не було. Усі були соціалістами. Навіть консерватисти називали себе соціалістами-федералістами. По-моєму, просто не було соціальної бази для іншої думки. У нас не було своєї буржуазії, хоч у радянській історіографії з 30-их років завели писати, що вона існувала. Я дуже цікавився цим питанням і переконаний, що буржуазії ми не мали, бо ж кількадесят родин не творить суспільного класу за марксистською дефініцією. З цього приводу дуже цікаву статтю написала пані Лугова. Вона надрукувала її в "Українському історичному журналі" в 1967 році. У статті поіменно названо українських буржуїв. Їх усього якихось кількадецять прізвищ. Стільки людей в такій країні як Україна аж ніяк не могли становити суспільного класу. Зважте, панівного класу. Українські соціалісти дуже раділи, що українська нація позбавлена власного панівного класу. А втім, це була трагедія...

Марксистська теорія нації твердить, що саме панівний суспільний клас творить націю. Коли його немає, не може виникнути нація. Звичайно, це зовсім не означає, що будучи вільним від власного панівного класу, не мали ми його взагалі. Такий клас існував, але він був неукраїнським. Про це ясно говорить статистика. Українська нація позбавлена була навіть дрібної буржуазії. Вона була здебільшого російського або жидівського походження. Було тільки небагато інтелігенції.

Основною проблемою для України XIX ст. і зламу XX ст. була проблема провладу національного руху. У даному періоді в Польщі була ним шляхта, в Чехії буржуазія, в Угорщині — шляхта.

А яка верства могла бути на чолі національного руху? Це могла бути інтелгенція. У нас серйозної інтелгенції не існувало. Був нею т.зв. третій елемент, тобто сільська інтелгенція. Це були народні вчителі, агрономи, фельдшери. Статистика доказує, що українці були тільки четвертою частиною серед адвокатів. Коли немає справжньої міської інтелгенції, нізвідки братися політичним ідеям. Ці ідеї вимагають відповідного соціально-економічного ґрунту.

В Україні в певному моменті майже всі політичні сили назвали себе соціалістами. Повчаючим є приклад В'ячеслава Липинського, теоретика консервативного руху. Він плекав надію, що цю ідеологію сприйме багате селянство й поміщики російського й польського походження. А багатого селянства в Україні багато не було, поміщики — це по суті суцільна "чорна сотня", для якої український національний рух був просто мазепинством і чужою інтригою. Майже так само малася справа з робітничою інтелгенцією. Були українські політичні групи з робітничою ідеологією, та без робітників. Це і є одною з основних проблем української лівої думки. Очевидно, були українські робітники, українська соціал-демократія мала своїх прихильників в робітничому русі, однак усе це щойно починалося і не дійшло розвинутої стадії перед 1917 роком. І коли ми при робітничому русі: пролетаріат в Україні початково був переважно меншовицької орієнтації. Не був наставлений до українського національного руху вороже — він був йому байдужий. Годиться теж сказати, що меншовики були т.зв. "льояльною опозицією" до Центральної Ради. Ми часто про це забуваємо.

Зустріч: Чи це означає, що існувала соціальна база для меншовиків?

Проф. Б. К.: Так, така база існувала. І треба сказати, що до національного питання не була вона надто байдужою. Узагалі доводиться ствердити, що історія робітничого класу України досі жде своїх дослідників. Ми не знаємо своєї історії, зокрема робітничого класу. Треба-бо солідно для цього присісти хвоста. Парадокс, але ми не проробили основних справ, а всі мають усталену думку на всі явища нашої історії.

Зустріч: Як в українській лівій думці розв'язувалося національне питання в обгорюваному періоді?

Проф. Б. К.: Відповідаючи на це питання, треба було б ввести розподіл на різні течії лівої думки. В основному треба ствердити, що візій була така: революція, яка граде, буде революцією демократичною. Лад установлений нею буде буржуазно-демократичним. А це означало народну школу, демократичні права, словом, національне питання вирішиться нормальним шляхом в дусі заспокоєння культурних проблем домінуючого чисельно населення. Це, зрештою, було думкою В. І. Леніна, що демократична революція означає тиме розв'язання національного питання. Проте ситуація показала інше. Буржуазно-демократичну революцію робив по суті пролетаріат. Російська буржуазія не хотіла її надто гаряче. І коли дуже швидко буржуазно-демократичну революцію заступила соціалістична, виявилось, що національне питання ще не вирішилося. Зродилася, отже, незвичайна ситуація: треба було розв'язувати національні проблеми в соціалістичній революції. Показалося, що рішення чинники не були до цього підготовленими. А в Україні без врахування постулатів з національної сфери не можна було багато вдіяти. Українські комуні-

стичні чинники, які існували з самого початку революції в Російській імперії, добачали вагомість національного питання. Вони, може, не були чисельно переважаючим елементом, проте внесли свій вклад у зміну національної політики на Україні. Вони вирішили, що партія повинна включитися в національний рух і очолити його. Очолити рух, який був по суті рухом селянсько-інтелігентським, як я вже сказав. Тут маємо до діла із зароджуванням т.зв. "націонал-комунізму" в Україні, хоч цей термін складений не надто щасливо.

І справді, серйозні ідеї відносно національно-культурного будівництва за соціалістичних умов почали з'являтися щойно в 20-их рр. Цей процес не народжувався легко. Існувала сильна опозиція проти поглядів Леніна. В Україні було це видно особливо добре. Тільки тут появилися теорія боротьби двох культур, пролетарської російської культури та міщанської української. На мою думку, виникало це з того, що значна частина перших членів комуністичної партії в Україні була неукраїнського походження. Вони не доцінювали ваги національного питання. І коли б не особисті втручання, накази Леніна, ситуація могла б бути більш загостреною, ніж була насправді. Слід тут згадати численні селянські повстання на початку 20-их рр., коли внаслідок неправильної аграрної політики, нехтування національним моментом розгорнувся спротив проти такої політики. І знову не обійшлося без інтервенції Леніна. Тільки тоді місцеві чинники змінили свою поведінку.

Коли говоримо про українізацію, думаємо перш за все про українізацію шкіл, поживлення культурного життя, ріст значення української мови. Не пам'ятаємо водночас, що ґрунтувалося на соціальному процесі нормального розвитку суспільства. Багато селян наділено землею. Селянин сьак-так забезпечений клаптиком свого ґрунту стабілізувався, не виїжджав поза межі України. Доказом стабілізації було майже цілковите припинення еміграції за Урал. Натомість розпочався інший процес — міграція селян до міста. Індустріалізація зумовила ріст попиту на робітничу силу. Її джерелом було українське село. Це доводило з черги до українізації міста. Названий процес до 26-ого проходив досить кволо, бо сам темп зросту промисловості у країні був слабим. Проте після цієї дати він набрав значного розмаху. Слід тут звернути увагу на більшу фахову підготову селян, їхню більшу освіченість. Адже по селах кінчали вони початкову школу, не рідко й середню. Це не був елемент на рівні анальфabetизму. Не можна забувати також і про інші кваліфіковані кадри промисловості. Цей соціальний процес українізації промислових кадрів, українізації міст був соціальним ґрунтом для ширшого культурного процесу бурхливого розвитку української культури. Творилися нормальна європейська нація доби промислового етапу розвитку суспільства. Великого удару саме такому ходові подій на Україні завдав Сталінський терор.

Зустріч: Ми говоримо найчастіше про українську комуністичну думку. Як представлялася справа національного питання в українській соціал-демократичній, есерівській думці? Ці течії були дуже сильними в Україні на початку ХХ ст. Зіграли визначну роль в ході української революції.

Проф. Б. К.: Сьогодні треба нам говорити про переорієнтування історіографії даного періоду. Маю на увазі історіографію як соціалістичну так і націоналістичну. Наприклад, у національній школі

Історіографії панівною є думка про низьку національну свідомість широких мас українського народу як причину падіння Української Народної Республіки. В. Винниченко у спогадах саме так пояснює перебіг української революції, провідні сили якої були соціалістичні. Дослідники спираються на того роду літературу й повторюють неправильні ствердження. Думаю, що і нам варто поставити питання про самосвідомість народних мас. Чи справді були вони аж так національно індиферентні, як пишуть про це українські інтелігенти? Коли я писав свою книжку, я провів своєрідний тест про те, який був справжній стан цієї проблеми в низах. Як реагували люди на конгресах, з'їздах, таких частих у 1917 році? Дійшов я до висновку, якому абсолютно вірю. Справа виглядала інакше. Центральна Рада розвивалася під впливом бурхливих подій. Вона постала випадково, стала урядом не тому, що наша соціалістична інтелігенція свідомо творила його, а тому, що створився координаційний комітет і народ почав звертатись до нього як до уряду. Коли глянути на середній вік членів Ради, то видно, що були це двадцяти або двадцятитрьохлітні хлопці та дівчата. Голова Ради, професор М. Грушевський, якому тоді був 51 рік, був при них справжнім дідуганом. Отже, це була молодь без досвіду, вироблених концепцій, стратегії й тактики політичного думання. Все це розвивалося спонтанно й бурхливо.

Зустрічі: Чи існувала перед цим якась виразна візія дії в українських соціалістів?

Проф. Б. К. Була, та дуже загальна. Думали вони, що існуватиме демократичний лад, що українці будуватимуть автономію в рамках російської республіки. Були переконані, що самі вони неспроможні це здійснити, хотіли натомість спертися на порозуміння з Тимчасовим урядом Керенського. Цілий 1917 рік Центральна Рада прогаляла на переговорах з Петербургом. Такою ж була дійсність. Я прочитав багато виступів на селянсь-

ких конгресах. Це потрясаючі документи. Ось приклад. Виступав бідний селянин, солдат із Черкащини. Він сказав таке: "до якого чорта ви на колінах ходите до Петербурга і благаєте влади? Беріть владу у свої руки. Беріть владу тепер, бо як не візьмете, то наші сини, дочки і правнуки будуть вас проклинати". В. Винниченко писав, що коли старі бабусі-селянки підходили до членів Центральної Ради, ловили їх за рукави і кричали: "Будуйте владу! Беріть владу в руки!" Такий хід подій пояснюється тим, що провід тримала оця третя частина інтелігенції, молоді хлопці й дівчата без традиції, без упевненості в переговорах з урядом Керенського. І коли селянський елемент був змобілізований, коли при його допомозі можна було взяти владу у свої руки, оця молода інтелігенція її не взяла. Коли так почало ставатися після Жовтневої революції, тоді було вже запізно. Просто українське населення було демобілізоване і зневірене в можливості збудувати власну державність, яку творила Центральна Рада.

Пояснюючи цей факт, можна звернутися до марксистської соціології селянських рухів. Отже, селянські рухи завжди програвали через неспроможність селянства будувати суспільство. Селянство — це дрібні власники. Мобілізувати їх надзвичайно важко. Це ж не робітники у фабриці зведені в багатотисячні громади. Коли селянство в якомусь періоді змобілізоване, тоді таку нагоду треба використовувати, бо воно швидко розпрошується. Селянство в Україні було змобілізоване більш-менш до липня 1917 року. Пізніше вже все йшло в розпад. Прийшли втечі з фронту зі зброєю в руках. Звичайно, селяни не ставали тоді проти якоїсь автономії України, проти розвитку культури. Ні, вони надалі залишилися прихильниками автономної України, але почали звужувати свій погляд. Селянинові взагалі важко вийти поглядами поза межі власного села, повіту. І саме в такому контексті появилися оці численні селянські повстання, виникла "українська отаманія", яка так гірко позначилася на розвитку ситуації в Україні. Думаю, що це був момент розділу українського

соціалістичного руху. Тяжко було спиратися на власні сили. Звідси виникло питання союзників. Одні думали, що союзниками будуть держави Антанти. Однак в уяві Антанти Симон Петлюра був таким самим більшовиком як і самі більшовики. Антанта воліла допомагати Денікінові чи Врангелю, а не революціонеру Петлюрі. Інші націлилися на німців, на поляків. Тоді з'явилися боротьбісти, які пристали до більшовицької табору. Тоді родяться всякого роду анархістичні рухи типу махнівщини. До речі, Махно мав цікаву політику в національному питанні. Про це між іншим пише у своїй монографії про Нестора Махна американський дослідник українського походження Палій. Він уперше поставив Махна в

загальний контекст революції в Україні, показав його зв'язок з анархістичними традиціями української Козаччини. Я думаю, що для зрозуміння феномену Махна, цього втілення ідеї анархізму в життя, треба в першу чергу вивчати історію Запорізької Січі, а не теорії Бакуїна чи Кропоткіна. Національний елемент відіграв у Махнівщині дуже важливу роль. Я, наприклад, зустрів неписьменного махнівця в Шотландії, який напам'ять знав цілого "Кобзаря". Він говорив, що вони сиділи при вогнищі й читали Шевченка, що були в них просвітні гуртки.

Зустрічі: Дуже дякуємо за таку цікаву розмову.

Інтерв'ю взяли: Григорія Приступ та Андрія Заброварний

Товариство рідної мови ім. Тараса Шевченка

Процеси перебудови, оновлення соціалістичного суспільства охоплюють нині найрізноманітніші сторони суспільно-політичного розвитку Радянського Союзу. Зачіпають вони і проблеми міжнаціональних відносин, розвитку національних культур народів СРСР.

Сталінсько-брежнєвська деформація ленінських принципів радянської федерації боляче вдарила по національних мовах, у тім числі по українській мові. "... національна мова опинилася майже на околиці духовної та матеріально-виробничої діяльності народу. Вона поступово якось зникає з діловодства, із державного і партійного вжитку. Більше того, в багатьох містах уже немає шкіл з рідною мовою. Майже в усіх вищих учбових закладах студенти позбавлені можливості навчатися мовою своїх матерів, не кажучи вже про дитячі садки" (з виступу українського поета Бориса Олійника на XIX Всесоюзній конференції КПРС).

Одним із проявів перебудовних процесів на Україні і, зокрема, у Львові, став громадський рух за створення Товариства Рідної мови ім. Тараса Шевченка. У червні цього року тут відбулася Установча конференція Товариства, яка затвердила його Статут, накреслила основні напрямки діяльності, а для керівництва поточною роботою обрала Раду Товариства. Головою Ради Товариства обрано відомого українського письменника Романа Іваничука. До складу Ради увійшли представники кіл громадськості Львова. До основних завдань Товариства належить робота по розширенню сфери функціонування рідної мови, наданню українській мові статусу державної мови на території УРСР. Товариство сприяє повнішому та глибшому засвоєнню рідної мови, оволодінню багатством вітчизняної та світової культури, розвитку міжнаціональних культурних зв'язків, національної самосвідомості, зміцненню дружби народів, охороні пам'яток історії та культури.

Девізом Товариства є безсмертні слова Т. Шевченка:

"Учітєся, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому научайтєся,
Свого не цурайтєся".

В рамках Львівського Товариства почали роботу наступні секції.

Лінгвістична секція готує цикл лекцій та бесід для населення, скерованих на підвищення культури рідної мови, займається укладанням термінологічних словників, списків мовних порушень і т. ін.

Секція громадських ініціатив займається аналізом мовного режиму у Львові та області, розробкою пропозиції для керівних органів області та республіки стосовно істотного розширення сфер вжитку української мови. Сприяє рекламі та популяризації україномовних часописів, передплатних видань художньої літератури, яка готується до друку у республіканських видавництвах. Планує проводити такого ж плану роботу стосовно українських видань, що виходять за межами СРСР. Зокрема, у цьому році Товариство посприяло істотному росту числа передплатників "Нашого слова", що виходить у Польській народній республіці.

Секція шкільництва налагоджує контакти зі школами, сприяє підвищенню рівня викладання української літератури у зв'язку з запровадженням нової навчальної програми, що передбачає вивчення творів "забутих" чи заборонених у недалекому минулому українських письменників.

Організаційно-методична секція спрямовує свою діяльність на організацію первинних осередків Товариства за місцем праці, проживання чи навчання, та надає їм всляку допомогу.

Передбачається в недалекому майбутньому створення також секції літературних слідопитів, пам'яток історії та культури, бібліографічної, фольклору та етнографії.

У Львові та області уже створено ряд первинних осередків Товариства, які почали свою роботу у Фізико-механічному інституті ім. Г. В. Карпенка АН УРСР, на виробничих об'єднаннях "Львів-Хімісільгоспмаш", "Іскра", в Інститутах суспільних наук, геології та геохімії, горбчих копалин АН УРСР, у львівській гідромеліоративній експедиції, на факультеті журналістики Львівського державного університету ім. Івана Франка, у містах Самборі та Червонограді.

Поряд з Товариством рідної мови ім. Тараса

Шевченка у Львові розпочали діяльність Товариство шанувальників української культури з числа російськомовного населення, Єврейське Товариство ім. Шолом-Алейхема, польська та вірменська громади. Маємо надію на дружню та взаємозбагачуючу співпрацю усіх Львівських товариств.

Зараз іде процес організації і створення товариств рідної мови в інших містах республіки

Дніпропетровську, Одесі, Рівному, Хмельницькому, Києві, Полтаві, Харкові, Вінниці та ін. Розпочало свою діяльність московське товариство прихильників української культури "Славутич", яке охоплює студентів, аспірантів з України, москвичів українського походження. "Освячував"

створення цього товариства народний артист Союзу РСР Іван Козловський. Маємо також відомості про створення української громади у Вільно. З більшістю Товариств налагоджуються щільні контакти з метою майбутньої співпраці. Сподіваємося також на встановлення стосунків з зарубіжними українськими громадами і, зокрема, в сусідніх Польщі та Чехословаччині.

За закінчення цієї звістки з України члени Львівського Товариства Рідної мови ім. Тараса Шевченка складають найширші побажання добробуту своїм одноплемінникам у Польщі, усім польським шанувальникам української культури.

Юрій Зима
м. Львів

Товариство Лева

Кожен предмет, явище пізнається за сукупністю характерних ознак — це аксіома. Народ же пізнається по його культурі, мові, традиціях — це ті джерела, які споконвічно напувають його цілющою водою, дають йому силу й насагу... І як важливо не втратити і зберегти ці скарби для себе і майбутніх поколінь. Ось у чому основа діяльності Товариства Лева — молодіжної неформальної організації, що розгорнула свою діяльність на теренах міста Львова.

19 жовтня 1987 року відбулися установчі збори новоствореного самодіяльного об'єднання. Передумовами такої події була праця при відновленню пам'ятників Личаківського цвинтаря, поїздки до Підлісся і Олеська, відвідини села Гавареччини...

Створена нова структурна одиниця. Які ж завдання вона висуває перед собою? Це:

— виховання в громадян почуття спадкоємців і господарів природної та культурної спадщини народу,

— розширення безпосередньої участі різних груп населення в культурному будівництві та природоохоронній діяльності, використання з цією метою їх творчих зусиль та матеріальних можливостей,

— сприяння патріотичному, інтернаціональному, екологічному та естетичному вихованню радянських людей, особливо молоді, формування в них почуття національної самосвідомості, громадянської відповідальності за примноження загальнонаціональних надбань,

— підтримка громадсько-значущих ініціатив, що відповідають діяльності товариства, надання організаційної та фінансової допомоги в їх реалізації, вихід з ними на радянські, державні, профспілкові, комсомольські та інші органи,

— сприяння поширенню української мови та боротьба за її чистоту, виховання поваги до мови та культури інших народів,

— залучення громадян до активної праці, самоосвіти, науково-дослідницької роботи, розвитку її громадської активності, організаторських здібностей, культури самоврядування.

Але найголовніше, передуюче усім іншим завданням, що ставить перед собою товариство — це пробудження громадськості від летаргічного сну, застою, залучення нових і нових людей до активного громадського життя, до праці на користь свого народу...

Як це вдалося товариству за рік діяльності можна дізнатися із численних публікацій, що з'я-

вляються у вітчизняній пресі і не тільки у ній. Польська громадськість уже мала можливість познайомитися із діяльністю Товариства Лева завдяки публікаціям у "Нашому слові" від 20 березня 1988 р. в газеті "Przegląd Tygodniowy" від 27 вересня 1988 р., "Głos Załogi" від 29 лютого 1988 року.

Найпершим неписаним правилом членів Товариства Лева стала єдність слова та дії — ось та риса діяльності товариства, котра завоювала великий авторитет і прихильність багатьох людей різного віку та поглядів. Адже ж членами Товариства є школярі і студенти, творча інтелігенція, робітники, службовці, люди різного соціального складу, професій, захоплені. І саме ці люди, об'єднані великою любов'ю до рідної землі, до свого народу, до сокровенної святині душі, здатні подолати перешкоди байдужості, національного нігілізму, розвалити мури застою...

Як же здійснюється діяльність товариства? Яка структура? Хто може бути членом товариства? На ці та інші питання ми можемо знайти відповідь у Статуті Товариства Лева, де зокрема, зазначається:

Вищим органом самоврядування товариства є загальні збори його членів...

Загальні збори:

— обирають раду товариства, голову ради та ревізійну комісію товариства,

— визначають основні завдання та напрямки діяльності товариства,

— розглядають перспективні плани роботи товариства...

— заслуховують звіти ради товариства...

Членом Товариства Лева може бути громадянин, який визнає Статут, виконує доручення товариства, бере участь в його заходах і сплачує членські внески...

Член ради Товариства Лева обирається з числа членів товариства за рекомендацією іншого члена ради на зборах ради товариства з наступним затвердженням на загальних зборах...

Із цього витягу ми можемо побачити, що ця неформальна організація побудована на основі принципів демократії та плюралізму думок.

Про завдання, які ставить перед собою Товариство Лева говорилося вище, їх поставлено чимало. А щоб проводити діяльність у кожному із зазначених напрямків було вирішено створити секції. Так виникли етнографічна, екологічна, історична, історико-архітектурна, музично-літе-

ратурна секції.

Етнографічна секція обрала назву "Берегиня", звернувшись до давнього символу нашого народу "оберега". Завдання її — відновлювати, популяризувати, оберігати українську етнографічну спадщину. Пригадується, як на весні, коли перші листочки ще тільки думали покрити ніжні пагічки дерев у одному із найзатишніших куточків Львова — музеї народної архітектури та побуту збиралася святкові і піднесені у розмаїтих народних костюмах хлопці і дівчата члени етнографічної секції. Як справжні господарі, вони з жартами йшли до роботи, готуючи територію музею до весняного свята. Залопотіли на пронизливому вітрі різнокольорові паперові стрічки, почали виростати на столах гірки барвистих млинців та пропелерів тут же меткі дівочі руки чіпляли до металевих дзвіночків червоні перев'язі.

І треба було пізніше бачити яким щастям спалахували оченята наймолодших гостей свята, коли вже при вході до музею усміхнені тьоті вручали їм веселі подарунки, людська ріка влилася в просторий вигін, виповнювала його радісним гамором. — Ідуть, ідуть! — раптом покотилося з уст в уста, і в тиші, що відразу запала почулося лунке дріботіння тріскачок, переливчате змагання дзвоників і лагідних слів.

Люди розступилися і в утворене коло впливала величезна солом'яна лялька Коструба. За нею, мов сама красуна Весна, ступала замаєсна дівчина, а слідом, узівшись за руки вервечка хлопців і дівчат, одягнених у традиційний народний одяг.

А вже весна,
А вже красна,
Із стріх вода капле...

Грали сонцем шибми музейного села, мабуть, пригадували, як сто, двісті, а той більше років тому, ще за часів їхньої молодості юність України зустрічала весну...

Або свято обжинок, що відбулося восени... Аж запирало дух від захоплення у дітей, що, мабуть, уперше мали можливість доторкнутися дійсно до первинних народних коренів. А спогади статечних чоловіків...

Крім цього, велика кількість виставок, вечорниць, ярмарок-розпродажів виробів народних майстрів із села Гавареччина — до цих справ також приклали руки члени "Берегині".

А скільки ще не зроблених справ! Який непоцятый край роботи по збору фольклору, народних промислів. І це все у планах не на один рік...

Екологічна секція займається однією із найбільш болючих проблем суспільства — охороною навколишнього середовища, протягунком від екологічної катастрофи. Найбільш значною акцією секції була участь у міжреспубліканській громадській природоохоронній експедиції "Дністер — 88", яка тривала сто днів і стала продовженням громадського руху по врятуванню Дністра. Експедиція мала комплексний характер, себто у ній поряд із екологами співпрацювали історики, етнографи та інші науковці. Вона показала, що у басейні Дністра існує ряд історико-культурницьких та екологічних проблем. У вирішення їх включилась не тільки секція, а й усе товариство. Екологічна секція вносила і вносить значний вклад у озеленення міста Львова, бореться за чистоту його вулиць, скверів, парків. У цьому напрямку виділяється праця у парку "Високий Замок". Тут члени секції організували навесні дві зелені толоки на котрі

виходило понад 6 тис. львів'ян. Люди впорядковували осунені схили, перекопували ґрунт під клумби, садили дерева. Було зароблено 3 тис. 96 крб., котрі були перераховані на реконструкцію колишнього костелу св. Єліжбети, і ще однієї споруди, котру взяло під опіку Товариство Лева.

Плани екологічної секції — значні. Це продовження толок, роботи по оздоровленню обстановки на Дністрі, зустрічі із цікавими людьми і взагалі природоохоронна діяльність у найширшому спектрі.

Історична секція займається пошуком "нових" джерел з історії України і українського народу, пропагандою історичної спадщини, проведенням тематичних вечорів, диспутів, дискусій на різноманітні тематики, зокрема, наприклад, сталінський період у історії нашої держави, 20-30-ті рр. в історії України і інші. Відбувалися і відбуваються зустрічі з відомими істориками, що працюють на теренах України, зокрема, із акад. Крип'якевичем Р.І. Важливо відзначити дієву співпрацю історичної і історико-архітектурної секції по проблемах Личаківського Цвинтару. На базі історичної секції сформувався історичний театр, прем'єра котрого відбулася у травні цього року вечором присвяченим Тарасу Григоровичу Шевченку. У даний момент створюється сценарій вечора Василя Симоненка. Плани секції грандіозні — це і створення путівника по Личаківському цвинтарі, відкриття "білих плям" в історії України та інше.

Історико-архітектурна секція зосередила свою діяльність на Личаківському цвинтарі: "Личаків потребує негайної допомоги! Треба заборонити тут будь-які поховання (без огляду на чини і титули), спорудження бетонних "дотів"-склепів, встановити надійну огорожу та охорону некрополя, платний вхід — читаємо в листі-зверненні.

Все це нагальне, так би мовити, програма-мінімум. Програма-максимум — передача Личакова Львівському державному історико-архітектурному заповіднику на правах відділення з відповідним штатом науковців, реставраторів, екскурсоводів".

За більш як рік праці ентузіасти з історико-архітектурної секції відновили, впорядкували понад 500 цінних пам'яток, а з-поміж них — могили відомих вчених: І. Свенціцького, Д. Зубрицького, А. Петрушевича, І. Шараневича, архітекторів І. Левинського, Ю. Захаревича, художниці О. Кульчицької, поховання жертв барикадних боїв та багато інших.

Роботи продовжуються...

Музично-літературна секція. Саме із цієї секції походять корені відомої на всій Україні групи "Не журись!", до котрої входять музиканти і композитори, що співають здебільшого власні твори. Тут і Андрій Панчишин, поет, композитор і виконавець власних пісень, і Віктор Морозов, композитор і співак, професійний музикант Юрко Винничук, Тарас Чубай і інші. Крім цього до цієї секції входить рок-група "Аптека" та інші відомі і менш відомі музиканти, поети, композитори...

Працюють секції — працює товариство, але не усе так добре як здається зовні. Товариство і його члени зараз піднімаються на ноги, але через які терни йому прийшлося пройти. (...)

Але Товариство Лева існує, воно живе, творить, бореться і перемагає!

Ярослав Неспокійний
м. Львів

З причин незалежних від волі редакції не появляться: О. Хмельницького (м. Київ) "Про "Громаду" й інші неформальні організації Києва"; текст постанови екологічного мітингу в Києві від 13 листопада 1988 року.

Думки українців у Польщі на тему ситуації своєї національної групи — матеріали анкети

I. Уступні зауваження

а. Предмет досліджень. Українська меншість у Польщі.

Українці — це найчисленніша громада з-поміж національних меншостей проживаючих у Польщі, хоча докладного їх числа (подібно як і числа інших меншостей) не можна усталити. Нема-бо в нашому розпорядженні відповідних статистичних даних. Усе ж дуже важко було б одержати відповідні дані таким шляхом, позаяк українське населення часто скриває своє справжнє походження, а також свою свідомість приналежності до української нації. На початку 60-их рр. численність українців у Польщі визначалася цифрою 200 тис. осіб. Здається, беручи до уваги, з одного боку, природний ріст і, з другого, еміграцію й прогресуючий асиміляційний процес, що припустимий лиш малий відхил від названої цифри.

Протягом сорока післявоєнних років у внутрішній структурі українського населення в Польщі та його контактах з польською більшістю сталися значні перетворення, що є результатом як суспільних процесів, так і адміністративних заходів. Можна назвати такі найважливіші чинники, впливаючі на теперішню ситуацію українців у Польщі: післявоєнне переселення, загальний ріст рівня освіти й культури, міграція сільського населення до міст і нових індустріальних центрів, економічні й суспільні перетворення, забезпечення розвитку культурного життя установами. Паралельно до цього прийшли зміни в суспільній свідомості, зміни постав і поглядів, включно з присвоєнням польської політичної культури.

Унаслідок переселення 1947 року українського населення з давніх воєвідств люблінського, ряшівського та краківського на західні й північні території Польщі й пізніших (після 1956 року) поворотів частини її на давні місця поселення, нині українці проживають упереміж з польським населенням, розкинуті по великій території. Лиш у деяких селах українців більше за третину всіх мешканців. Така ситуація значно утруднює, а буває, і внеможливіє підтримування групового зв'язку, спертого на етнічно-культурну окремішність, тобто являється серйозною перешкодою в ділянці забезпечення культурних потреб українців їх рідною мовою, а також у сфері плекання й розвитку культурної спадщини предків.

У таких умовах особливо важко організувати й вести навчання рідної мови для дітей в початкових і середніх школах. Нечисленні групи українського населення проявляють слабку психічну стійкість при зударях з неприязним ставленням осіб з-поміж польської більшості. (...)

(...) Від другої половини 40-их років, коли-то 95% українців проживало на селі й займалося хліборобством, сталися значні зміни в структурі цієї суспільної групи. У поточних розмовах українці висловлюють погляд про процентну перевагу українців серед осіб з вищою освітою над середніми красивими показниками. Варт тут підкреслити, що проживаючі в Польщі українці здебільшого вибирають професії практичного спряму-

вання (рільник, техник, інженер, лікар). Тим-то не слід дивувати, що, попри наведений погляд, не надто виділяється група інтелігенції з гуманітарною освітою, не беручи до уваги великої групи вчителів української мови, яка появилася після 1953 року.

Одночасно з ходом індустріалізації й урбанізації країни відбувався процес міграції українського населення з сіл до міст, зокрема до промислових осередків. Цей факт підтверджується явищем зменшування числа членів сільських гуртків УСКТ, при одночасному виниканні нових міських гуртків і рості кількості членів УСКТ в містах.

Неабиякі труднощі супроводили зміни в суспільній свідомості та політичній культурі українського населення. Насильне переселення і обмеження щодо вільного вибору місця проживання позначилися на свідомості й психіці українців у Польщі так же міцно, як і "Заграви в Бещадах". Їхнього негативного впливу зазнало також польське оточення — закріпився негативний стереотип українця, визріли постави вищості й ксенофобії супроти українців. За таких умов українське населення не признавалося до своєї української свідомості, з підозрою ставилося як до польських сусідів, так і до влади. Воно не брало участі й в громадському житті, хоч лояльно виконувало свої обов'язки супроти держави, не висувуючи будь-яких вимогів у політичній, суспільній та культурній ділянках.

Щойно в 1952-56 рр., і зокрема після 1956 року, коли створено Українське суспільно-культурне товариство, прийшло поживлення суспільно-політичної та культурної активності українців у Польщі. (...)

б. Мета й діапазон анкетного опитування.

Анкетні дослідження серед українського населення в Польщі проведеного в рамках теми "Національна ідентичність і присвоєння польської політичної культури". Їх метою було одержання інформації для характеристики політичних постав українців супроти ситуації своєї меншості в Польщі. Ішлося, зокрема, про дослідження характеру національної свідомості українців у Польщі, що проявляється як спосіб їхнього національного самовизначення та оцінка явища національної асиміляції, як змагання до збереження зв'язку між групами, участь у національній культурі й плекання історично-культурної традиції своїх предків, як спосіб прояву свого відношення до польського оточення й польської держави. Усі названі проблеми безпосередньо або посередньо стосуються поняття політичної культури суспільства, під яким розуміємо сукупність постав, цінностей і зразків поведінки у взаємовідносинах між владою і громадянами. Проявом присвоєння політичної культури є місце відведене політиці в ієрархії цінностей, що її прийняла певна сукупність людей та постави й поведінка членів тої сукупності супроти різних громадських установ і форм політичної діяльності. Вони проявляються як приналежність до партії та участь у суспільно-політичній діяльності.

(...) попри ширину тематичного діапазону (85 питань) й охоплення опитуванням порівняно великої території (18 воєвдств), анкета неспроможна вичерпати таку обширну тематику до слідів, і, тим паче, неспроможна дати цілісний образ досліджуваних явищ і стосунків. Усе ж можна прийняти її за перше того роду пробне дослідження в такому широкому масштабі, яке дозволяє ближче придивитися до кількох дуже важливих з точки зору мети дослідження проблем наявних у житті української громади в Польщі. (...)

в. Спосіб проведення анкетного дослідження.

Анкетне дослідження проведено спираючись на опитний лист, що його заповнюють опитувані й, по часті, опитуючі (якщо опитуваному важко було заповнити опитного листа). Усього підготовано й розіслано 520 анкет до 36 українських середовищ у 18 воєвдствах і двох містах (Краків і Катовиці). Адресатами були здебільша діячі УСКТ, учителі та студенти української національності, які найкраще знали своє середовище. Усі вони користали з помічі інших діячів. На одну особу припадало пересічно 5 опитуваних (анкет). На жаль, не всі зуміли належно справитися з ділом на місцях, частини анкет з різних причин не одержано назад. До моменту закриття першого етапу досліджень отримано 410 заповнених анкет (78,8% усіх посланих анкет). (...)

Факт, що опитування проводили особи української національності, передусім місцеві уєскатівські діячі, дав добрі результати, хоча не всі опитувані зрозуміли мету опитування і реагували по-різному. Найчастіше видно було прихильність, та бувало й негативне ставлення, більшість відповідала широко, другі з недовірою й підозріливістю, у одних пробивалася розважливість, у одних емоціональна напруга. Деякі в опитуванні добачали прояв лквідації якоїсь невидимої ширми, за якою українців скривали досі в Польщі, пов'язуючи цей акт з проявом зміни політики уряду щодо національних меншостей. Засвідчують це такі відповіді:

— "на великий мій подив, стверджую, що потрібно було аж 40 років для виготовлення анкети про український народ як національну меншість, що його культура взагалі не презентується, а якщо, то в мінімальному обсязі..." (чоловік, 46 років, рільник, початкова освіта),
— "дуже добре, що хтось це почав — врешті можна сказати, як "легко" мені живеться" (із слів опитуючого).

Подивувалися теж міркування зовсім відмінні, трохи насторожувала мета, з якою проводиться опитування. Ось приклади питань: "Навіщо воно? Чи анект не вживатимуть, щоб нас трохи прикрутити? А що, коли попадуть не туди, куди слід? Яка мета таких анкет? Чи не йдеться про провірення дотеперішніх наслідків "природної асиміляції"? " Такі побоювання проявлялися зокрема при відповідях на 85 питання, що стосувалося місцевості, що в ній виховувався опитуваний до 14 року життя. Тільки 198 осіб (48,3%) докладно назвали село, а 70 осіб місто (17,1%). Свою поставу деякі виправдовували умовою анонімності, а один чоловік подав ширше обґрунтування: "Якщо я подам назву села, то всі легко вгадають хто заповнював анкету, а я хочу туди вернутися, хочу там почати нове тривале життя, тож навіщо шкодити? До речі, у поправу польсько-українських взаємин не вірою, може, у щось гірше. Бо ж таку думку насуває дотеперішня поведінка місцевої та вищої влади. На кінець хочу зазначити, що анкету заповнив я

відповідно до мого бачення й відчуження того, чого я зазнав у зв'язку з приналежністю до української нації" (чоловік, 33 роки, вища педагогічна освіта).

Побоювання, недовіра, упередженість та звичайна скритність, притаманна ментальності сільського населення, спричинили те, що не всі питання дістали вичерпні відповіді. Найбільш "небажаним" було питання 64 про політику супроти національних меншостей — відповіли тільки 232 особи (56,6%), посилаючись на брак зацікавлення політикою. Це показник низької політичної культури й слабкого ознайомлення з суспільними механізмами значної частини українського населення, особливо старшої, з низьким рівнем освіти. Ця ж частина опитуваних мала труднощі з 58 питанням, питанням, що його нашивдкку можна охопити поняттям "зудару культур", хоч тут причиною було незрозуміння питання. Відповіло 261 особа (63,7%). Порівняно більше відповідей отримано на інше питання з політичним відтінком — 73, котре стосувалося обґрунтування української репрезентації в Сеймі та народних радах. Відповіло на нього 350 осіб (85,4%). (...)

II. Характеристика досліджуваної пробної сукупності людей.

(...) Сукупність опитуваних — це певною мірою сукупність людей природним способом підібрана з основної сукупності осіб з українським походженням. Ту частину української меншості, що не повністю репрезентує її досліджувана пробна сукупність, можна поділити на кілька типових груп. Одиниці з тих груп, однак, представлені в досліджуваному загалі й можна покористуватися їхніми висловлюваннями, з метою охарактеризування постав і поглядів осіб зарахованих до даної групи, а саме:

1. Група українського населення великою мірою під мовним і культурним оглядом засимільована, здебільшого шляхом мішаних подруж або внаслідок "вляштування себе". Серед осіб цієї групи є одиниці, які повністю заперечують своє українське походження й приналежність до української меншості (інколи з деякою упередженістю), та переважно вони ставляться до українців з симпатією й повагою. Називаючи себе поляками, вони повністю поділяють погляди більшої частини українського населення в Польщі, а їх стосунок до ситуації української меншості в Польщі прикметний об'єктивністю та співчуттям. За один з прикладів може правити опитуваний, що офіційально назвав себе поляком, тому що й батьки за національністю поляки (дід був українцем). Він написав: "Причислити себе до слабшої меншості це інколи наказ совісті" (чоловік, 50 років, вища гуманітарна освіта). Інший приклад становить молодий чоловік (26 років, випусник політехніки), вихований, як пише, "у польській культурі й душі римо-католицької церкви", котрий добачає раціонально необґрунтований стереотип українця в польському суспільстві й робить заваги, що "докладається замало зусиль, аби виховувати в душі толерантності до інших народів та етнічних груп у Польщі".

2. Група українського населення без достатньої свідомості, внаслідок цього є брак змагань, що пов'язуються з нею та характеризують її. Ця група, однак, усвідомлює власну мову, культурну та зв'язану з віросповіданням окремішність. Названі цінності побутують скоріше як звичай, ніж символ колективної єдності, яка охороняється відповідними установами. Складають її групи, що визначаються як групи етнічні або етно

графічні, у даному разі це лемки й підляшукі східного віросповідання (православного або греко-католицького). Серед цих груп найтрудніше було знати очочих заповнити анкети, навіть попри намови. Серед невеликого числа одиниць, що потрапили в досліджувану пробну сукупність подібуються лемки, які називають себе окремою нацією, лемки-українці й лемки-поляки. Натомість у підляшуків проступає віросповідна окремішність, що подеколи ототожнюється з поняттям національності. Наприклад, один з опитуваних змальовує це словами: "Греко-католики з сусідства і жінка кажуть про мене: українець, поляки товмачать, що — поляк. Я сам не знаю про що йдеться — живу в Польщі, отже, мабуть, я є поляком, польським громадянином, що колись був православним (чоловік, 51 рік, рільник, неповна початкова освіта).

3. Група українського населення повністю свідомо свого походження, яка внутрішньо ідентифікується з українським народом, та хотіла приховати цей факт від оточення, а то зустрінути її деякі неприємності — "для святого спокою", "навіщо наражатися". У цій групі є люди похилого віку, що приховують своє національне походження, хоч ціле село знає: вони українці з акції "Вісла". Загалом не посилають дітей вчитися української мови навіть тоді, коли пункт навчання в місті проживання або поблизу нього, не беруть участі в імпрезах організованих УСКТ і не записуються в його члени. Кожен прояв видвигання своєї етнічної чи національної окремішності вони вважають політичною дільністю, а хочуть стояти осторонь політики. У розмовах з ними часто можна почути таку приказку: "за політику б'ють, за політику саджають у кримінал, навіщо мені клопоти?" Це засвідчує низький рівень політичної культури тої групи, що проектує свій негативний в минулому стосунок до політики на сьогодення.

4. Деяким різновидом попередньої групи явиться група українського населення політично усвідомлена, тобто з вищою політичною культурою, якій все-таки теж вигідніше скривати своє національне коріння. Одиниці з цієї групи відмовляються брати участь у опитуванні, посилаючись на шкідливість такого рішення для себе або цілої меншості. Приклади відповідей подавалися в попередньому розділі.

5. Група українського населення, що не скриває своєї національної приналежності, проте в неї дуже низький рівень політичної культури й брак загальної освіти. Опитуваним з цієї групи важко доводилось із зрозумінням багатьох питань, тим паче із поданням відповіді. Їхні інформачії дуже скупі, а ряд питань не діждався ніякої відповіді.

6. Група українського населення з негативним стосунком до здійснюваної національної політики та діяльності УСКТ, яке вважає урядовою установою. Представники тої групи упереджено поставилися також до анкетних досліджень, що ведуться серед українського населення, відмовляючись брати участь як опитувані. Опитувачі інформували згодом про роздратування тих осіб, викликане деякими анкетними питаннями. Вислідком було легковажне ставлення до досліджень, невіддавання анкет, а то й нищення їх.

(...) Серед опитуваних переважають чоловіки, становлячи понад дві третини (282 особи, 68,8%) загального числа опитуваних, натомість жінок менше ніж одна третина (128 осіб, 31,2%). Слід заважити, що процентна участь жінок зменшується в міру переходу до дедалі старших вікових груп. Оскільки в наймолодшій віковій групі (18 до 25 років) жінки це сливе половина опитуваних (46,2%), то в найстаршій їхня участь не перевищує десятої частини всіх опитуваних цієї

групи (9,5%). Таке явище можна пояснити аналізованими вище чинниками: політичною культурою, загальною освітою, зацікавленнями й свідомістю. Не повинен викликати заперечень розподіл опитуваних за віком, позаяк окремі вікові групи представлені в ньому повністю, крім останньої — "пенсійної". Розподіл відповідно до вікових груп випливав з мети анкетних досліджень:

- а) перша вікова група (18 до 25 років), охоплююча 80 опитуваних (19,5%) — це період студіювання, підготовка до виконання професії та початок професійної активності,
- б) друга вікова група (25 до 35 років) та третя (36 до 45 років), числом в 162 опитуваних (39,5%) — це період найвищої професійної та суспільної активності осіб, що виховувалися й здобули освіту в Народній Польщі,
- в) четверта (45 до 55 років) та п'ята (56 до 65 років) вікові групи представлені 147 опитуваними (35,9%) — це друга половина професійної активності осіб, що пам'ятають час перед 1947 роком,
- г) шоста вікова група (66 років і більше) охоплює 21 особу в пенсійному віці.

Докладніший, більш детальний аналіз опитуваних дозволяє визначити й інші цікаві показники досліджуваної сукупності. Так, нп., середній вік (медіана) опитуваного становить сорок років, означає це також, що половина опитуваних осіб народилася вже після закінчення війни. Найстаршому учасникові опитування виповнилося 84 роки.

Для визначення співвідносності освіти опитуваних з віком прийнято такі рівні й типи освіти: неповна початкова — 15 осіб (3,2%), початкова — 54 особи (13,2%), професійна — 41 особа (10,0%), середня загальноосвітня — 48 осіб (11,7%), середня професійна — 133 особи (32,4%) та вища — 121 особа (29,5%). Виразу переваги середньої та вищої освіти спричинила почасти згадана природна селекція, унаслідок чого певні групи населення (з нищою освітою) залишилися поза дослідженнями. Загальне піднесення рівня освіти — це друга істотна причина (...). У віці до 45 років узагалі брак наявності неповної початкової освіти, початкова наявна малим відсотком. Натомість дуже високий відсоток опитуваних двох перших вікових груп має середню освіту (у першій віковій групі він сягає 75,0%). Свою роль відіграла тут і схильність опитуваних показувати себе кращими й завижувати у зв'язку з цим свою освіту. Між іншим, вдалося виявити, що вищу освіту подавали деякі студенти старших курсів та випускники давніх учительських напіввищих шкіл. Опитувані похилого віку свої професійні кваліфікації називали середніми, що неможливо перевірити, хоча б з огляду на відмінну освітню систему перед війною чи в період окупації.

Названі вище причини вплинули також на деяке викривлення професійної структури опитуваних з співвідносності з актуальною позицією на роботі. Можливо, проявився ще й нахил зараховувати себе до працівників розумової праці серед осіб з професійною і середньою професійною освітою, які насправді виконують функції кваліфікованого робітника. Натомість у групі членів кооперативів можуть бути робітники з державних рільничих господарств та рільничих об'єднань. У цілому 82 опитуваних (20,0%) — це рільники, разом з 53 робітниками (12,9%) дорівнюють вони третині загального числа опитуваних. Найчисленніше представлені працівники розумової праці з середньою освітою — 145 осіб (35,4%) та працівники розумової праці з вищою освітою — 109 осіб (26,6%). У групі 18 осіб (4,4%) незайнятих професійно найбільше студентів, а за ни-

ми знаходяться випускники середніх шкіл, які ще не виконують жодної професії та домашні господині.

Досліджувана сукупність у розрізі становищ праці вказує перевагу рядових працівників (255 осіб, тобто 62,2%), хоч значна є кількість працівників на середніх керівних становищах (106 осіб, тобто 25,8%). Вищі керівні становища займає 18 опитуваних, тобто 4,4%. Серед осіб на керівних становищах переважають особи з вищою або середньою професійною освітою.

Наступним суспільно-професійним показником є структура досліджуваної сукупності опитуваних відповідно до прибутків на одного члена сім'ї. Враховуючи схильність до занижування прибутку та неохоту виявити його (брак 58 відповідей на це питання), слід обережно і стримано оцінити дані. Закономірно-таки, що поділ прибутку має вигляд піраміди з верхом унизу (зменшення чисельності сукупності пропорційно до переходу до вищих прибутків). Найчисленнішу групу становлять особи з найнижчим прибутком

на члена сім'ї, тобто до 5 тисяч злотих, — 104 (29,5% опитуваних, що назвали свої прибутки). Трохи менш численні дві наступні групи — від 5,1 до 7,5 тисяч злотих та від 7,6 до 10,0 тисяч злотих на члена сім'ї, у них 94 особи (тобто 26,7%). У наступній групі прибутків (від 10,1 до 12,5 тисяч злотих) приходить різке зниження числа осіб до 28 (8,0%), а по ній (від 12,6 до 15 тисяч злотих) до 23 осіб (6,5%). У групі з найвищим прибутком на члена сім'ї (понад 15 тисяч злотих) опинилось всього лишень 9 опитуваних (2,6%).

Цікавою проблемою виявилася суспільно-політична активність опитуваних, визначена на основі приналежності до партії й професійних спілок та участі в діяльності суспільно-політичних організацій. Серед опитуваних було 61 член партії (14,9%), 82 членів професійних спілок (20,0%) та 88 осіб (21,5%) діючих у різних суспільно-політичних організаціях. З-поміж членів партії 13 осіб не назвали своєї партії (у питанні не було такої вимоги), 31 осіб — це члени ПОРП, 15 належить до ОНП, 2 особи виявилися членами ДП. Сьогодні кількість членів професійних спілок набагато менша проти стану перед 13 груднем 1981 року, коли-то до професійних спілок належало 221 особа (53,9%). З-поміж них 82 особи (20,0%) були членами галузевих професійних спілок, 127 — незалежної самоуправної професійної спілки "Солідарність", тобто 31,0%, а 12 (2,9%) були членами інших професійних спілок. Те, що до галузевих профспілок належало стільки ж осіб, що нині до нових професійних спілок, не означає, що тільки "галузівці" перейшли до нових професійних спілок. Детальний аналіз того явища показує, що лиш 39,0% бувших членів галузевих профспілок належить до нових профспілок (здебільшого старші особи), а позostalі — це члени інших професійних спілок або раніше не об'єднані в них. Шляхом детального аналізу встановлено назви суспільно-політичних організацій, що в них діють опитувані особи. З-поміж 26 названих організацій, найбільше осіб назвало Українське суспільно-культурне товариство (19), а Далі Польську об'єднану робітничу партію (11), Товариство польсько-радянської дружби (8), Об'єднану народну партію (7), Спілку соціалістичної польської молоді (6), Спілку польської молоді (5), різні професійні організації (5), народні ради (4), Лігу красної оборони (4), Патріотичний рух національної віднови (3), Спілку борців за волю та демократію (3), Народну спортивну спілку (3) та інші. Однак, здається, що перелік є неповний, тому що не всі опитувані подавали назви суспільно-політичних організацій, у яких діють. Варт ще звернути увагу на співвідношення особових рис: суспільно-політичної активності з віком і становищем респондента в праці. Отже найбільша суспільно-політична активність притаманна особам у віці від 36 до 55 років. Тільки коли опитувані належали до незалежної самоуправної професійної спілки "Солідарність", у якій "оптимальний" вік охоплює групу від 36 до 45 років, на другому місці стоїть вікова група від 26 до 35 років, натомість у випадку приналежності до галузевих профспілок "оптимальним" віком є пенсійний вік. Видно теж додаткову співвідносність між суспільно-політичною активністю і становищем на роботі, чим вище становище, тим більша його суспільно-професійна активність і навпаки (крім партійної приналежності, якої відсоток більший у середній групі з керівним становищем ніж у вищій).

Українська національна меншість у Польщі диференційована також у віросповідному розрізі. Більшість — це греко-католики (350 осіб,

85,4%), хоч значну частину становлять православні (39 осіб, тобто 9,5%), менша присутність православних була м. ін. результатом утрудненого доступу з анкетами до українського населення на Підляшші та Холмщині. Разом з цими двома основними віросповіданнями 5 опитуваних назвали інші християнські віросповідання, у цьому числі 4 особи зарахували себе до римо-католицького віросповідання, позostalі визначили це так: візантійсько-українське, українське й християнське. Було теж 5 опитуваних, які назвали себе "без віросповідання", або такими, що байдуже ставляться до релігійних питань.

Дані про місце проживання вказують, що понад половина опитуваних осіб проживає на селі або в містечках (до 10 тисяч мешканців). На селі проживають 152 особи (37,1%), у містечках 60 осіб (14,6%). У містах від 10 до 50 тисяч мешканців мешкає 51 особа (12,4%), від 50 до 100 тисяч мешканців — 65 осіб (15,9%). У понад сто-тисячних містах живуть 82 особи (20%). Порівнюючи ті дані з даними щодо місця проживання опитуваних до 14 року життя легко помітити, що більшість актуальних мешканців міст походить з села. На селі бо до 14 року життя виховувалося майже 4/5 усіх опитуваних (327 осіб, тобто 79,8%), а в місті лиш 83 особи (20,2%). У вікових групах відсоток осіб вихованих у місті відмінний. Він порівняно високий в двох останніх групах, зокрема у групі осіб у віці 66 й більше років, переходячи за 36%. Це наказує покладати, що у цій групі є стара інтелігенція й робітники. На протилежному кінці, у наймолодшій віковій групі (18 до 25 років) наявна порівняно висока (28,8%) кількість осіб проживаючих до 14 року життя в місті. Вона йде на спад у наступних вікових групах аж до 6,6% у групі від 46 до 55 років. Остання тенденція, безсумнівно, є наслідок процесів індустріалізації й урбанізації країни та підвищення рівня освіти української громади в Польщі.

На початку розділу ми ствердили, що досліджувану сукупність опитуваних вибрано певною мірою природним способом, без попередніх міркувань, вона виникла в ході опитування. Поминуть певні особливі групи українського населення, їхню характеристику подано раніше. Проте це не означає, що основну сукупність представляють "вибрані" одиниці — під національним оглядом найсвідоміші й розуміючі українську проблематику, якими є, наприклад, ускарівські діячі. Навпаки, ця сукупність усередині дуже різноманітна під оглядом окремих рис особистості (безвідносна зміна), які прийнято за критерій відбору під час аналізу даної сукупності. Переважають тільки деякі риси, нп. чоловіча стать, середня освіта, греко-католицьке віросповідання, проживання на селі до 14 року життя, а потім у місті. це впливає як з об'єктивних обумовлень, так і суб'єктивних, що позначилися на ході опитування.

Постави опитуваних супроти своєї національної ідентичності.

Проблема національної тотожності, що її складають об'єктивні обумовлення (нп. мовна й культурна спільність, спільна історична спадщина), нерозривно пов'язується з проблемою національної свідомості, й перш за все з проблемою самовизначення себе (самоідентифікація) під етнічним оглядом, у категоріях: свій — чужий. Поняття національної свідомості охоплює ще й такі проблеми: участь у суспільно-культурному житті етнічної спільноти, культивування традиційних

звичаїв та культури, закріплення в пам'яті спільної культурної спадщини, виростаючої до рангу символу, змагання до подальшого розвитку спільних культурних цінностей. Не в усіх членів національної чи етнічної спільноти національна свідомість проявляється з однаковою напругою.

Проживаючи в оточенні польської більшості, українська меншість відчуває дію багатьох чинників, що сприяють послабленню первісного відчуття національної свідомості шляхом поступового зникання етнічно-культурної окремішності, тобто національно-культурній асиміляції. Найважливішими чинниками слід визнати: 1) велику міру розпорошення українського населення, 2) обмежену частоту взаємних контактів усередині групової спільноти, 3) малу можливість контакту з рідною культурою, 4) низький рівень засвоєння успадкованих культурних цінностей в молодому поколінні, 5) широкий діапазон контакту української меншості з польською більшістю, 6) державну політику, сприяючу процесові суспільної інтеграції, що проходить.

У випадку української меншості в Польщі перший чинник відіграє особливу роль, позаяк проживає вона в розпорошенні в наслідок переселення в 1947 році на Відвоювані землі та поселення на нових місцях одною або кількома українськими сім'ями в одній місцевості. Сьогоднішнє розпорошення посилює ще й пізніші частинні повороти (після 1956 року) на давні місця проживання, міграція до промислових осередків та міграція пов'язана з ростом суспільного й культурного рівня життя, здобуттям середньої й вищої освіти.

Перший чинник викликає всі наступні, передусім послаблення взаємних контактів усередині групи, що є наче необхідною умовою культивування й розвивання спільних культурних цінностей — кумулятивного показника національної тотожності. Той чинник відіграє особливу роль в 1947-56 роках, коли-то чинними були обмеження зміни місць проживання людності переселеної в акції "Вісла" й не діяли жодні формальні українські установи, що об'єднували б українське населення і сприяли б взаємним контактам. Останніми роками контакти полегшує до певної міри розвиток транспорту (як зв'язку, піднесення життєвого транспорту (легкові машини). Також і міграція до міст дозволяє виникати більшим українським громадам, та, з другого боку, послаблює взаємні контакти.

Обмежені можливості спілкування з українською національною культурою — це також результат розпорошення й послаблення внутрігрупових контактів. Виражають це м.ін. зменшені потреби вживання рідної мови, зведені до сімейного кругу й небагатьох інших життєвих ситуацій. Неабияк впливає це на послаблення самодіяльної художньої діяльності, яка відіграє дедалі меншу роль у заспокоєнні культурних потреб. А перш за все внеможливіє організування й функціонування професійних культурних установ як театр, кіно, радіопередачі, видавництво. Деякі з тих інституцій могли б працювати, не відчуваючи впливу розпорошення українського населення, але тут необхідні значні фінансові та матеріальні засоби. Описуваний чинник обмежує також можливість ширшого впливу на українську спільноту й заспокоєння її культурних потреб Українським суспільно-культурним товариством. Тут свою роль має й слабкий (проти минулих років) культурний обмін з радянською Україною книжками, фільмами, фольклорними колективами і т.п.

Мала міра засвоєння цінностей української національної культури в молодому поколінні ук-

раїнців у Польщі випливає з труднощі передавати їх, яку спричинює мала кількість україномовних шкіл та пунктів навчання української мови. У цій діяльності годі розраховувати також на сімейне виховання з огляду на дуже низький рівень україністичних знань серед батьків (попри середню та вищу освіту). Тут гальмівним фактором є ще й брак мотивації до науки рідної мови, історії, літератури й мистецтва серед молоді й дітей. Крім цього в молоді нема можливості спілкування з сучасними, модними візіями й формами рідної культури, які найчастіше замінюються візіями й формами польської культури, шляхом контакту з польською молоддю. Велике розпорошення українського населення дає її членам багато нагод спілкуватися з польською більшістю, передусім на роботі, хоч і в товариському житті, в інституціях і суспільних організаціях, на вулиці, у сусідстві. Це сприяє повсюднішому ажитковій польської мови, засвоєнню цінностей польської культури (у широкому розумінні), установлюванню близьких знайомств, включно з інтимними контактами. У таких умовах більшає мішаних подруж, у яких найчастіше переважають культурні цінності польської більшості. У багатьох випадках такі близькі взаємини характерні менш приязними контактами, що спричиняються всякими упередженнями, негативними стереотипами, браком толерантності, тобто явищами відновлюваними й скріплюваними в процесі суспільного виховання. Вони діють у протилежному напрямку, тобто сприяють зміцненню первісної національної свідомості.

У тому перелікові чинників ніяк не можна не згадати важливі ролі держави й репрезентованої нею ідеології, яка проголошує рівність усіх громадян без огляду на расу, релігію та національність. Для національних меншостей означає вона шанс розвивати власні культурні надбання, а разом з цим сприяє ще й суспільній і політичній інтеграції усіх політичних груп. Ради цієї мети збільшується політична активність мас і проводиться соціалістичною партією суспільна політика, що ліквідує усякі суспільно шкідливі стереотипи й защеплює суспільству нові цінності.

Оцінюючи на основі висловлювань опитуваних їхні погляди пов'язані з визначенням своєї національної тотожності, не можна сказати, що вони дуже відмінні.

Переважаюча більшість осіб досліджуваної сукупності ідентифікується з українською громадою в Польщі, проте ця ідентифікація не всі опитувані визначають подібно, вона й не завжди однозначна в якій-небудь життєвій ситуації. Це наслідок, з одного боку, об'єктивних обумовлень від оточення, що в ньому знаходиться українська меншість, і, з другого боку, неоднакового рівня національної свідомості окремих індивідів у досліджуваній сукупності (...).

Відповідаючи на перше питання: "Хто Ви за національністю?", 388 осіб (94,6%) залічили себе до української національності, 5 осіб (1,2%) вважає себе поляками, а 11 осіб (2,7%) назвали це інакше. Особи, що визначили себе поляками обґрунтували це в такий спосіб: "тут я народився", "тут я живу", "я тут виховався". З-поміж них один римо-католицького віросповідання, два греко-католики, два — православні. Особи, що не залічили себе ні до українців, ні до поляків, свою національність визначили таким чином: 8 осіб назвали "лемківську" національність (у тому числі один добавив ще "русин"), дві особи вважають себе напівукраїнцями-напівполяками, одна особа наполовину німкою і наполовину україною. Шість осіб (1,5%) не відповіло на питання.

Однак більше опитуваних, бо 393 особи (95,9%),

визнало за собою українську національну приналежність, відповівши на питання "Ким Ви почуваетесь?", у тому числі переконано ("передусім") українцями почуваетесь 371 особа (90,5%), "скоріш" українцями — 22 особи (5,4%). Деяким опитуваним не до вподоби були визначення типу "передусім" або "скоріш", тим вони їй дописували визначення "тільки й виключно". Лиш одна особа римо-католицького віросповідання (у досліджуваній сукупності 4 особи цього віросповідання) заявила, що почуваетесь скоріше поляком. У числі позostalих осіб половина, тобто 8 почуваетесь лемками, 1 особа німко-українкою, нігілістичну поставу супроти національних відчуттів проявили дві особи ("важко визначити"), а 5 осіб оставило це питання без відповіді.

"Ким уважають себе Ваші діти" — це питання, на яке вже тільки 283 особи (84,0%) відповіли — українцями. Обраховуючи відсоток з досліджуваної сукупності, остронь поставлено ті особи, що зазначили брак дітей, тобто загальне число осіб зменшилося до 337. Може бути, однак, частина з-посеред осіб, що не відповіли на це питання також немає дітей або вони в них малі й годі було відповісти. У групі осіб залічених до іншої національності 5 опитуваних відповіли, що їхні діти почуваяться лемками, а 7 осіб пояснювали, що їм важко сказати або їхні діти замалі для відповіді про свою національну свідомість. Усе-таки слід обережніше оцінювати відповіді на це питання проти інших питань цієї групи, позаяк батьки не завжди спроможні докладно визначити поставу власних дітей, а подеколи можуть піти за так званим "добрим наміром", відповідаючи належно на питання, якими хотіли б мати власні діти.

Деякою відмінністю порівняно з питанням про національну самоідентифікацію характерний уклад відповідей на тему офіційного визнавання за собою української національності, напр. у випадку заповнювання формуляра на отримання посвідки про особу, пашпорту й інших документів, або заповнювання індивідуального бланку прийому на роботу. У першому випадку українську національність подало 280 осіб (68,3%), а 125 осіб (30,5%) — польську. Крім цього, 138 осіб (33,7%) поінформувало, що, бувало, змінювали подану національність, тобто спершу подавали національність українську, а потім польську або навпаки. У другому випадку (прийом на роботу) 199 осіб (48,6%) подало українську національність, а 146 осіб (35,6%) польську національність. Частина осіб заявила, що заповнювати таких формулярів їм не доводилося (нп. рільники), натомість 26 осіб записаних у колонці "інший" не пам'ятають поданої національності.

(...) Подавання української національності в службових формулярах опитувані обґрунтовують трьома майже ідентичними кількісно мотивами: 1) свідомість, патріотизм і національна гордість — 25 осіб (6,1% усіх опитуваних), 2) обов'язок чесно поводитися, не обдурювати — 18 осіб (4,4%), 3) традиція і сімейне виховання — 18 осіб (4,4%). Характеристикою для першого з поданих мотивів можуть послужити такі слова одної з опитуваних: "Я українка й ніколи не хотіла б бути кимось іншим" (19 років, середня загальноосвітня школа, людина розумової праці).

Набагато більше мотивів обґрунтовуючих подавання польської національності. На першому місці в цій групі мотивів виступає побоювання перед дискримінацією, передусім на роботі (79 осіб, тобто 19,3%). Подібні за причиновою і наслідковою основою також позostalі мотиви, хоч їх формулювання трохи відмінне. Тут слід віднести: думка оточення, що в ньому перебуває опитуваний (колеги, сусіди, співпрацівники) — 30 осіб

(7,3%), нетолерантне ставлення поляків до українців (негативний стереотип українців в польському суспільстві) — 20 осіб (4,9%), неприємності, переслідування і репресії, яких зазнав опитуваний — 17 осіб (4,1%). Ось кілька характерних думок

з цього приводу: — "у мене було надто багато клопотів на роботі, хоч мої кваліфікації не ставляться під сумнів" (чоловік, 42 роки, інженер), — "керівник кадрів порадив мені звільнитися з роботи, тому що погано буду почуватися там, "де всі Вас ненавидітимуть" (чоловік, 64 роки, середня професійна освіта, керівне становище), — "звільнили мене з двох перших місць праці, коли виявилася моя національність" (чоловік, 69 років, юрист), — "коли я опинився в оточенні поляків-націоналістів нічого й думати було про признание (хоч я комуніст), бо замучено б людину (чоловік, середня загальна освіта, пенсіонер).

Черговою причиною подавання неправдивих даних про національну приналежність є тиск урядовців, що приймають формуляри, називає її 14 опитуваних (3,4%). Один з них написав: заповнюючи анкету, я замінив "українець" на "поляк", бо урядовець був незадоволений (чоловік, 60 років, початкова освіта, робітник). Інший так мав свою ситуацію: "мені сказано, якщо напишу українець — згоди не дамо, і ще сказали, що дамо в сраку" (чоловік, 37 років, вища освіта, керівне становище, член ПОРП). Бувало й так, казали опитувані, що урядовці самовільно змінювали записану у формуляр українську національність на польську.

Опитуваних обґрунтовуючих подавання польської національності (замість української) браком національної свідомості або трудністю національно самоідентифікувати себе порівняно небагато — 6 осіб, цебто 1,5%. Подані приклади показують, що найбільше негативних випадків зазнали старші особи, може це бути ознакою зміни у ставленні польського оточення до української меншості в Польщі. Чимало осіб (180, тобто 43,9%) не подало обґрунтування своєї поведінки при вписуванні національності в індивідуальний формуляр.

Другим показником, що характеризує поставу опитуваних супроти своєї національної totoжності є мова спілкування в різних ситуаціях. Визначено п'ять таких ситуацій. Отримані дані подібні до даних охарактеризованих на основі заяв опитуваних стосовно їхньої національної приналежності. Ті всі, хто залічує себе до української національності здебільшого й українську мову вважає рідною мовою. Лиш подеколи називано дві мови: українську й польську та українську й лемківську. На питання: "Яку мову вважаєте рідною?" 384 особи відповіли, що українську (93,7%), 5 — українську й польську, 1 особа — українську й лемківську, 4 — виключно польську, 11 осіб подали іншу (лемківську), а 5 осіб не визначило своєї рідної мови. Зате набагато менше осіб вживає українську мову дома, у розмовах з найближчою ріднею (жінка, чоловік, діти), бо всього 300 осіб (73,2%). Інші — 46 осіб (11,2%) вживає вдома українську й польську мови, 31 особа (7,5%) — виключно польську мову, 11 осіб (2,7%) — лемківську мову, а 22 особи (5,4%) не назвали мови, якою користуються у спілкуванні з найближчими членами сім'ї.

У малій мірі розмовляють українською мовою діти опитуваних, тільки 170 осіб (48,9%) подало цю мову, хоча й ця цифра може бути звужена з огляду на причини подані при обговоренні національних відчуттів дітей опитуваних. А надто 62 особи (17,8%) подали, що їхні діти розмовляють як польською, так і українською мовами. Натомість у 75 випадках (21,6%) виключно польською; у одному — польською і лемківською та

в п'яти випадках — виключно лемківською. Належної інформації не подало (крім тих, хто виразно заявив, що нема в нього дітей) 35 осіб (10,0%).

Відповіді на два наступні питання правильно відбивають справжній стан вживання української мови або польської у ситуаціях, коли в розмові бере участь інша за національністю особа (поляк), чи у прилюдних місцях у розмові з українцями. Це, звичайно, залежить ще й від багатьох інших чинників, напр., чи та особа — сусід, чи знає українську мову, яке середовще, які є реакції оточення на розмови українською мовою і т. п. Усього лиш 30 осіб (7,3%) подало, що в присутності відмінних за національністю осіб розмовляють українською мовою. Крім цього 70 осіб (17,1%) у такій ситуації розмовляють і українською, і польською мовами. Аж 296 осіб (72,2%) користуються у такій ситуації польською мовою, а окремі одиниці (4 особи) іншою (лемківською), евентуально пов'язуючи з українською або польською. Трохи більше осіб користуються українською мовою в прилюдних місцях у розмовах з земляками, їх 113 (27,6%), а надто 102 особи (24,9%) розмовляють українською і польською. (...)

Рівень національної свідомості та водночас і ставлення до своєї національної тотожності показують думки опитуваних про осіб, які змінюють первісну національну приналежність. Це загально негативна думка, хоча великою мірою може вона бути результатом засвоєння польських взорів, наслідком виховання в польській школі, де справі патріотичного виховання надається велике значення. На питання "Як Ви оцінюєте таку поведінку?" переважаюча більшість вибрала відповідь-засуд, у цьому 239 осіб (58,3%) переконано засуджують, а 123 особи (25,1%) радше засуджують. Лишень 7 осіб (1,7%) схвалює таку поведінку, а скоріше виправдовує, натомість 51 особа (14,9%) немає тут усталеного погляду ("важко сказати" або брак відповіді).

У довільних висловлюваннях з цього приводу частина опитуваних оцінювала такі особи за моральними принципами, інші намагалися обґрунтувати таку поведінку всякими причинами, що примушують так чинити. Погляди опитуваних можна звести до чотирьох основних типів оцінювання:

- 1) визнання такої поведінки особистою справою або брак думки на цю тему, що складає разом 35 відповідей (8,5%),
- 2) брак, або дуже низький рівень національної свідомості, або комплекс нижчеартості й недооцінювання власних етнічно-культурних традицій через брак знань, такий погляд виразило 52 особи (12,7%),

3) думка польського оточення й побоювання перед дискримінацією, ці думки подибуємо 180 разів (43,9%),

4) негативна оцінка такої поведінки, з різною мірою несхвалення висловлена 195 особами (47,6%). Цей перелік виразно доказує, що переважають два останні типи оцінок, вони внутрішньо дуже відмінні. Наприклад, психічний тиск з боку польського оточення, який відчувають члени української меншості, проявляється найчастіше ось якими визначеннями обґрунтованими таку поведінку:

- через побоювання перед дискримінацією й переслідуванням (79 осіб, тобто 19,3%),
- через упередженість до українців та функціонування негативного стереотипу українця у свідомості поляків (42 особи, 10,2%),
- через вирахованість, спричинену матеріальними користями, кар'єрою або позицією в суспільстві (32 особи, 7,8%),
- ради відчуття безпеки ("для святого спокою") в умовах нетолерантності (27 осіб, 6,6%).

А ось кілька найчастіших відповідей на цю тему:

- "Люди роблять так, бо їх переслідували колись і тепер теж, а вірять у свої можливості" (чоловік, 42 роки, початкова освіта, кваліфікований робітник),
- "Такої поведінки не повинно бути, та знаючи залежності і стосунки в нашій країні не слід дивувати, що люди ставляться до цього по-різному. Суспільно-політичні умови повинні бути такі, щоб кожен громадянин міг говорити про своє походження, не побоючись наслідків" (чоловік, 33 роки, інженер, керівне становище),
- "Воно прикро й не повинно такого бути, та розумію, що інколи антагонізм такий великий, що люди, змінюючи національність (назовні), захищаються від ізоляції й прикрих наслідків (брак сусідської допомоги, побиття) — чоловік, 36 років, початкова освіта, некваліфікований робітник.

У моральній оцінці такої поведінки виділяються такі ступені:

- 1) загально висловлена негативна оцінка, напр. "не повинен так чинити", "погано думає", "нема в нього рації", "помиляється" і т.п. (104 особи, 25,4%),
- 2) осудлива моральна оцінка, напр. маловартісна одиниця, позбавлена особистої гідності, іноді з словами типу: "боягуз", "дурень", "глупак" (71 особа, 17,3%),
- 3) моральне засудження й вживання слів типу: "ренегат", "зрадник", "перекинчик" (20 осіб, 4,9%).

Степан Заброварний.

переклав Богдан Гук

Публікуємо два розділи опрацювання анкети "Думки українців у Польщі на тему ситуації своєї національної групи". Опитування поведено в 1985 році в рамках теми "Національна ідентичність і засвоєння польської політичної культури" Відділу журналістики і політичних наук Варшавського університету під керівництвом проф. д-р Єжи Томашевського. Анкетні матеріали опрацював доц. д-р Степан Заброварний.

Водночас хочемо висловити подяку проф. Є. Томашевському за згоду на публікацію матеріалів у нашому часописі, а доц. С. Заброварному за передання їх редакції.

ІСТОРІЯ. ІДЕЇ

Українська культура ХХ століття – анкета

Анкета "Зустріч" про українську культуру ХХ століття.

Метою анкети є пізнання поглядів на тему тенденцій розвитку і стану, а особливо структурних змін української культури в ХХ ст. Анкета повинна дати відповідь на загальне питання про погляди творчих середовищ України та української еміграції на сучасні модельові риси української культури та роль ХХ ст. в історії української культури в цілому.

I

Дотеперішня традиція української культури віддавала виразу перевагу селу, його проблемам, його історичній та цивілізаційній візії, його системі цінностей і естетичним нахилам. У переважачій частині цієї історії така модель національної культури була згідна з загальним прямуванням європейської культури та цивілізації аж до початків новітньої доби, коли появились засновки міської цивілізації, такої ж системи цінностей, естетичного смаку, моделі культури та інтелектуального обр'ю міських суспільностей. Можна висунути тезу, що українська відсталість у названих площинах була відчутна ще у першій половині ХІХ ст., а особливо у ХХ ст., котре, здається, становить злам у сільській традиції української культури.

1. До якої міри українська культура ХІХ ст. стала насправді переломним моментом у розвитку цієї культури?
2. Що в українській культурі ХХ ст. є або було, продовженням старої рустикальної культури, а що було проявом її місця в ХХ ст., проявом анти-рустикального зламу?
3. В якій мірі українська культура випряцювала власну та самобутню модель переходу від культури сільської, культури сільських громад, до моделі культури міських суспільностей, їх нової естетики й інтелектуального обр'ю?
4. Які твори і які твори можуть бути найкращим прикладом для названих процесів?
5. В якій мірі українське запізнення щодо переходу від культури сільської до культури міських суспільностей зумовилося внутрішньою слабкістю української культури й суспільства, а у якій загальними рисами системи царської імперії та її доріг розвитку?

II

У ХХ ст. українська культура зазнала різних крутих змін. Розширювались, або обмежувались, можливості її розвитку. Виступали періоди у яких глибоко гальмовано її зростання.

1. На Вашу думку, який період української культури ХХ ст. становить вершину її розквіту і чому?

2. Чи взагалі були у ХХ ст. роки, що їх можна назвати часом розквіту української культури? Якщо так, то за якими критеріями?

3. Які можливості, що реально стояли перед українською культурою у ХХ ст. вважаєте невикористаними, безповоротно втраченими?

4. Як загально оцінюєте міру використання дійсних можливостей розвитку української культури в ХХ ст.?

5. На Вашу думку, — українське суспільство ХХ ст. створило єдину модель власної культури, чи, навпаки, можна й слід говорити про кілька моделей української культури в поточному столітті?

6. Чи ці моделі різняться між собою? Який був історичний механізм виникання відмінних моделей української культури?

7. У якій мірі українська культура ХХ ст. розвивалася самостійно, власним суспільним механізмом, а в якій була спробою репродукувати моделі розвитку сусідніх народів?

8. Які закордонні впливи в ділянці розуму, літератури та естетики мали вплив на культурні надбаня українців?

9. Чи, на Ваш погляд, українська культура ХХ ст. проявила достатню відвертість до всіх цікавих естетичних і інтелектуальних течій у світі і в Європі?

10. Впливу яких естетичних і інтелектуальних напрямків європейської культури ХХ ст. зазнала українська культура?

11. Який був внесок української культури у світову та, зокрема, європейську культуру ХХ ст., котрий з українських художників залишив найбільший слід в культурі Європи та світу?

III

Розвиток культури означає не тільки розвиток художньої творчості, а й розвиток суспільного сприйняття культури, розвиток "споживачів" літератури, театру, музики, фільму тощо.

1. Як сильно та в якому напрямку еволюціонує суспільне сприйняття української культури в країні та за кордоном?

2. Чи у ХХ ст. виникли нові форми участі суспільства в національній культурі?

3. У якій мірі створений тип реагування на театр, музику, літературу та фільм становить гальмо в розвитку цих ділянок українського мистецтва і чому?

4. До якої міри рецепція культури в українському суспільстві відкрита для нових художньо-естетич-

них та інтелектуальних «течій»? Якою загалом є внутрішня, природна схильність сучасної моделі української культури щодо художньо-естетичних нововведень?

5. Якого перетворення на протязі ХХ ст. зазнав суспільний статус художника-творця в українському суспільстві?

6. У якій мірі дійсною була небезпека провінціалізації, другорядності, вторинності української культури внаслідок хибного механізму її суспільного розвитку та програмування у ХХ ст.?

IV

Одною із погано діючих площин суспільної структури українського народу був факт недостатнього розвитку інтелігенції як суспільної групи, що творить національну культуру та є носієм національної культурної спадщини. Після 1917 року, за відмінних історичних умов, почався процес формування нової української інтелігенції.

1. Як оцінюєте процес виникання української інтелігенції в різних періодах після 1917 року?

2. До якої міри українська інтелігенція виправдала суспільні сподівання, які з'єднували її з суспільством?

3. Впливу яких письменників і представників інших наук зазнала свідомість української інтелігенції після 1917 року?

4. Котрий з літературних творів, на Вашу думку, дає найбільш дійсний запис стану свідомості української інтелігенції у ХХ ст.?

5. У якій мірі чергове покоління української інтелігенції після 1917 р. відчувало свідомість власного культурного й художнього спадкоємства від попередніх поколінь української інтелігенції?

6. Якою мірою історична роль української інтелігенції у ХХ ст. була ближчою поняттю "інтелігенції як останньої інстанції" у випадку, коли підводили механізми громадського життя, а якою поняттю "інтелігенції як інженера людських душ"?

V

Інші питання:

1. Яких важливих проблем ХХ ст. українська інтелігенція не розв'язала, тому, що заздалегідь їх не добачала і злегковажила, або тому, що не зуміла їх як слід вирішити?

2. Які з тих нерозв'язаних проблем культури і суспільного життя обтяжують і наступне століття?

3. Котрі з тих проблем стануть негативним спадком ХХ ст. української культури в наступному столітті?

4. Віталій Коротич в інтерв'ю для "Молоді України" сказав м. ін., що у відсталості української культури винні, перш за все, саме українські письменники, тому що не зуміли створити таких шедеврів як російські письменники. Це є також засудження в провінціалізмі.

По-перше, чи яка-небудь частина української інтелігенції поділяє такий погляд, коли так, тоді яка саме? Коли ні, тоді що думає про цей докір? Як оцінюються літературні кола та їхні надбання?

По-друге, в оцінці Коротича мовчки подана теза, що українська література відстала, порівняно з російською літературою. Яке ставлення українських письменників до цієї тези?

Відповідь Валерія Шевчука

Валерій Шевчук (народж. 1935 р.) — видатний письменник (м. ін. "На полі смиренному", "Три листки за вікном", "Дім на горі"), дослідник і один з найбільших знавців української барокової літератури, співвидавець кількох збірок поезії цієї доби ("Аполлонова лють", "Пісні Купідона", тепер підготував "Марсове поле"), переклав літопис Самійла Величка.

1. Українська література одна з перших у Європі звернула серйозну естетичну увагу на селянина, гуманістично визначивши право простої людини називатися істотою вищого порядку. Ненормальний подальший розвиток нашої літератури не дав змоги їй утриматися на рівні естетичного поступу світової літератури, але в ряді періодів вона того рівня сягала й витворила ряд архітектурів найвищого гатунку, в той спосіб стала самодостатнім культурним явищем.

2. Село завжди цікавило й цікавить українських митців, бо воно було і є природною базою для української літератури й культури. Місто було зчаста зденационалізоване, але В. Винниченко, М. Коцюбинський, Л. Українка, молодомузівці, хатяни та ін. поставили перед собою завдання антирустикального зламу і частково його виконали, часто йдучи від рустикальності до урбанізму (В. Винниченко, М. Коцюбинський). Навіть така чисто міської культури поетеса, як Л. Укра-

їнка, має з рустикальністю тісний зв'язок ("Лісова пісня", деякі оповідання).

3. Українська література не мала спромоги випрацювати досконалу модель культури міської (чи міських суспільностей), бо розвивалася не гармонійно, а стрибками. Однак вона до цього весь час прагла починаючи з перших десятиліть ХХ ст. Це прагнення помічалось в 20-х роках, 60-х, 80-х, тобто, як тільки з'являлися для її розвитку більш-менш сприятливі умови, вона відразу ж починала творити форми міські, в часи реакції саме ці форми найбільше й побивалися. Але й з рустикальністю наша література ніколи не поривала, постійно маючи adeptів рустикальної культури із сільських виходців.

4. У ХХ ст. найбільш рустикальні письменники — В. Стефаник, М. Черемшина, Грицько Григоренко, Т. Бордуляк, А. Тесленко, С. Васильченко, найбільш міські — В. Винниченко, Леся Українка,

В. Вороний, М. Чернявський, М. Коцюбинський, М. Яцків. У 20-х рр. рустикальні — Г. Косинка, М. Івченко, А. Головка, міські — В. Підмогильний, М. Хейльовий, Ю. Яновський тощо.

5. Давня культура України — ренесансні течії XVI ст. і барокко XVII–XVIII ст. — були явищами міської культури: місцеві Парнаси засновувались по значних центрах. Втрата інтелігенції в другій половині XVIII ст. спричинилася до культурної паузи — культура стала провінціалізуватися, переходуватися по закутках. Звідтіля вона пішла на міста у формі рустикального відродження, апостолами якого стали І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, а на заході — "руська трійця". Просвітництво мало на Україні свої специфічні форми (Г. Сковорода, Т. Шуровський, В. Довгович), але європейської сили не досягло, бо не мала ґрунту у вищих сферах суспільства, яких Україна фактично позбавилася вдале. Але без Сковороди й давньої літератури немислимий ні І. Котляревський, ні література романтизму.

2

1.2. Вершиною розквіту української культури ХХ ст. вважаю перші 17 років цього століття, коли з'явилися можливості для розвитку творчості гона великих письменників. Тоді ж з'явилися європейської величини художники (О. Мурашко, В. Кричевський, О. Похитов, тощо), тоді ж зародилися основи української архітектури й музики (той-таки В. Кричевський, як архітект, і геніальний музикант Леонтович), тоді ж максимально розвинувся й театр та й українська наука, переважно, гуманітарна.

3. Саме тоді, вважаю, українська культура стала в рівень із світовою і могла цілком із нею конкурувати, але саме ця можливість була згодом утрачена. Чи буде цю втрату поповнено, залежить від умов розвитку нашої літератури в подальші часи.

4. У вказаному періоді дійсні можливості розвитку української культури були використані якнайповніше, бо культура не вправлялася у прокрустове ложе вузьких ідеологій, а ставила перед собою загальнолюдські завдання.

5.6. Українське суспільство ХХ ст. створило кілька моделей культури, які вимірялися політичною ідеологією тієї чи іншої групи. Трагедія культури, як на мій погляд, і була в тому, що творені в ній моделі мали антагоністичний характер, а вже це скидало культуру з вершин загальнолюдського мислення до малих потреб насушеного дня.

7. Українська культура розвивалася і самостійно, але не полишала спроб репродукувати моделі сусідніх народів. Загалом, навіть позируючи чужі форми, як у пізнішому, так і в новішому часах, все-таки залишалася культурою із власним обличчям.

8. Віковичною властивістю української літератури було те, що вона конденсувала східні і західні впливи. Схід і Захід зливалися у ній, але не завжди неантагоністично.

9. Не всі естетичні та інтелектуальні течії в світі та Європі приживалися на українському ґрунті, не до всього українські митці виявляли інтереси, не про все знали, не все до нас доходило,

мало мали ми інформаторів, які б мали дотичність до тих чи інших світових естетичних течій, часом митці не володіли достатнім рівнем освіти, що також відмежовувало їх од світу. Спричинювалися до того й політичні заборони, творені в різночасся.

10. На Україні був, як я вже казав, свій Ренесанс, своє Барокко, свій романтизм, реалізм, натуралізм, імпресіонізм, символізм, урбанізм, своя рустикальна культура, поновні течії: неоромантизм, необарокко, тощо.

11. Внесок української культури в світову мінімальний, бо Європа українською культурою цікавилася не порівняно менше, ніж українці європейською. Тільки окремі митці здобули світову славу, отже й упливали на світову культуру (О. Архипенко, С. Крушельницька, І. Мацинський, О. Довженко), але з письменників ніхто, бо в Західній Європі не бажали вивчати української мови.

3

1. За кордоном українську культуру сприймають, здебільшого, українці, але в якій мірі — даних не маю. На самій Україні її культуру сприймає, здебільшого, українська інтелігенція і частина напівінтелігентного населення, яке не втратило питомих коренів. Тиражі українських видань порівняно із тиражами сильніших культур невеликі, але, загалом, такі, яких наша культура у історичному розвитку не мала.

2. Участь у культурі двояка: творення (професійне і самодіяльне) і сприйняття (індивідуальне чи групове). Інших форм не знаю.

3. Гальмом розвитку української культури, зокрема, мистецтва, є порівняно нечисленний його споживач. Ця проблема стояла в усі часи.

4. Нові художньо-естетичні та інтелектуальні течії на Україні з'являються, але специфічно по-українському: притлумлено. Причини цього: постійні культурно-естетичні паузи, а друге, невелика освіченість пересічного українського митця. Художні нововведення приймаються в українській культурі з резервацією, хоч сказати, що потягу до них нема, також не можна. Загалом, усі "течії" течуть на Україні по-своєму, знаходячи свої форми.

5. Від митця загальнолюдського мислення до митця мислення групового, обмеженого. Замість шанувати в творі його художню силу, шанують силу суспільних ідей, а оскільки свободи суспільного мислення українські митці практично не знали, то й про його культуру говорити не випадає.

6. Небезпека провінціалізації була в українській культурі завжди через майже постійні ненормальні умови розвитку. Небезпека другорядності є в другорядних митцях, небезпеки вторинності я не бачу, бо українська література мало наслідує чужих зразків у чистому вигляді, а переплавляє їх у питомі зразки хоч би того провінціалізму.

4

1. Українська інтелігенція існувала в усі часи, коли існувала українська культура, бо існування культури вже передбачає існування інтелігенції. Вона могла мати форми масштабніші і вужчі, але не зникла ніколи, навіть у найтемніші часи. Найширше явище української інтелігенції проявилася, здається, після 1917 року і здобуло певну

силу, як суспільний феномен, але майже було знищене репресіями 30-их років. Однак як явище, вона не зникла, хоч має назагал невелику суспільну силу.

2. Українська інтелігенція робила те, що могла, але існувала, здебільшого, сама в собі, зв'язок її з рештою суспільності був опосередкований.

3. Свідомість української інтелігенції формувалася під впливом мистецтва, вона ж це мистецтво й творила. Меншою мірою впливала й гуманітарна наука. Зростало письменство й гуманітарна наука — зростала і інтелігенція, пробивалася — пробивалася й інтелігенція.

4. Одного твору виділити важко. Можливо, це поезія Антонича, чи роман І. Вільде "Сестри Річинські", чи творчість Хвильового або Підмогильного, чи поезія Є. Плужника, а в наш час — твори Ю. Шербака, Н. Бічуї.

5. Одна частина інтелігенції цей зв'язок відчувала (неокласики, попутники), а інші його заперечували (екстремальні і казенні течії). Після пауз 30-их і 70-их рр. інтелігенція відчула втрату культурного спадкоємства і має до того підвищений інтерес.

6. Здається, роль останньої інстанції українська інтелігенція виконує зараз, коли постала за екологію рідної культури й мови. А загалом,

вона була такою останньою інстанцією завжди.

7. Питання не зовсім ясно сформульовано.

5

1.2. Українська інтелігенція — це не окрема людина, яка щось розв'язує, додає чи легковажить. При фактичній відсутності форм громадського єднання, вона є єдністю в собі, а не зовнішньою — для світу.

3. Не знаю, не знає ніхто. Людина має те щастя, що їй майбутнє знати не дано.

4. Точка зору В. Коротича — це точка зору "свіжого" емігранта, який ображений на свою батьківщину; його інтерв'ю мені бачиться, як маленька помста тому середовищу, яке він осміює, але болі якого йому чужі. Не бажаю про це говорити, бо всі питання, які виникають із цієї провокації, схоластичні. Українська література є така, якою змогла бути і стати, відповідно до умов, у яких мусить існувати і, як таку, її можна приймати чи не приймати. Я приймаю її критику, навіть найжорстокішу, тільки з вуст того, хто задля її процвітання силу або й життя кладе. Хай вона така й сяка, але вона наша, і навіть свою нелюбов до неї маємо міряти тільки любов'ю до неї. Коли ж ні, це буде фермент духовної зради.

Київ, червень 1988.

Валерій Шевчук

Організаційне життя української молоді між двома світовими війнами.

Ця тема заслуговує на окреме детальне розроблення з огляду на розмір самого явища, яким була вимушена еміграція української молоді з рідних земель та розпорошеність українського елемента по усіх закутках світу. Заслуговує цього також з огляду на вагомість історичної правди причин і наслідків, що лягли в основу дальшої боротьби за право до життя українського народу.

На схилі I-ої світової війни про долю українського народу і його державність вирішували такі фактори: Жовтнева революція (1917), для східних земель України, та, для західноукраїнських, Берестейська мірова конференція (03.03.1918) і Мірова конференція у Парижі (18.01.1919 — 21.01.1920). Держави, які творили нову карту Європи — Англія, Франція, Італія і Японія — нічого не знали, або не хотіли знати, про Україну і українців взагалі. Ризький договір (18.03.1921) практично перекреслив скоріше підписаний договір між Пилсудським і Петлюрою (21.04.1920), внаслідок чого тисячі українського воїнства знайшлися в таборах інтернованих на території Польщі в Пикуличах біля Перемишля, Ланцуті, Калішу В'єлькопольському, Щепіорні біля Каліша, Стріжкові на Познанщині, Олександрові Куявському, Юзефові біля Варшави, Тухолі на Помор'ї й інших місцевостях. Поворот на рідні землі для українського воїнства був практично неможливий — заборонений. У такій ситуації одні з них рішили проживати у польському середовищі, інші — ділили долю емігрантів-скитальців у інших країнах Європи. Таборове життя було дуже тяжке. Про це засвідчують стрілецькі могили в Пикуличах, Ланцуті, Калішу В'єлькопольському, Олександрові Куявському, Щепіорні, Варшаві...

Друга хвиля емігрантів-заточенців була вислідом утвердження влади II-ої Річпосполитої на західноукраїнських землях, які знайшлися в межах бушної Польщі. Українську інтелігенцію керовано тоді на роботи в центральні райони Польщі, а перед українською молоддю закрито Львівський університет і ліквідовано українські школи.

Внаслідок цього українська еміграція дуже сильно позначила свою присутність у польській культурі, економіці. Коли додати до цього ще т. зв. "еміграцію за хлібом" 20-их і 30-их років у західні країни й за океан, матимемо повний образ і розмір українського еміграційного життя. Для українського народу, це величезні і безповоротні втрати.

Для порівняння, а також для інформації, бажаним є подати хоч коротку замітку про організаційне життя української молоді у світі. Основа: у Чехії в 1923р. нараховувалось 1360 студентів-українців, на день 01.03.1924р. число збільшилося до 1396 студентів (в тому 141 студенток). В окремих містах Чехії нараховувалось: Прага — 1255, Под'єбради — 382, Берно — 170, Пршібрам — 83, Братислава — 6 студентів. У Німеччині нараховувалось 138 студентів-українців (1924р.) скупчених головню у Берліні. В Австрії — брак точних даних, але треба сподіватися що було

багато, бо у Відні вже від 1868 року існувало "Українське академічне товариство "Січ", яке провадило дуже оживлену діяльність, а потім засновано "Українське товариство прихильників освіти". У Болгарії існувало товариство "Спілка", при якому згуртованих було 40 студентів. В Румунії — товариство "Зоря" згуртовувало 25 студентів. В Югославії студентів-українців було дуже мало і не були легалізовані. Вони належали до "русинських" організацій. У Римі (Італія) існувало товариство "Зарево", але про кількість українських студентів брак даних. У Женеві (Швейцарія) було 10 студентів-українців. У Франції, а головню в Парижі, було 15 студентів з України, яким французький уряд у 1923 році признав 4 державні стипендії. В Англії, Бельгії й Угорщині брак точних даних про число студентів-українців, було мало. У Вільні (Литва) — брак точних даних щодо кількості студентів-українців, але треба сподіватися що було багато. Про США і Канаду брак даних, але відомо, що тільки в 1936 році в обох країнах 700 українців отримало докторати, або магістерські дипломи. У Каїрі (Єгипет) нараховувалось 30 студентів-українців. У Царгороді (Туреччина) були, але брак даних, щодо кількості. У Хабрині на Далєкому Сході студіювало 12 українських студентів.)

Зрозуміло, що вище наведені дані не є достатньо точними, однак відбивають приблизний стан, який був у 1923-24рр. Очевидно також, що він мінявся з кожним академічним роком.

Без державної допомоги становище українського студентства було тяжке. За словами очевидця: "Становище українського студентства після 1920 року було становищем сироти, що дбав сам про себе". В окремих країнах повставали студентські допомогіві товариства. З часом вони створили своє центральне "International Student Service". Ця організація багато допомогла т. зв. воєнним студентам. У ній не робилося різниці між молоддю переможних і переможених народів.

У Польщі матеріальне становище українського еміграційного студентства було значно гірше. Державна допомога була набагато менша ніж нп. у Чехії, де українським студентам надавалася допомога від т. зв. "Чесько-українського комітету", спеціальної допомогіві організації створеної в 1921 році міністерством закордонних справ.

Громада студентів-емігрантів з Великої України покликана у Празі 06.01.1923 року "Студентський комітет по збиранню пожертв для інтернованих українських воєнків у польських таборах". На протязі трьох місяців зібрано і вислано до польських таборів 2500 корон. Навесні 1923 року "Українська медична громада" в Празі зорганізувала демонстрацію-протест проти приєднання Східної Галичини до Польщі. За це, за інтервенцією польського уряду, громада була розв'язана чеським урядом, а майню її конфісковано.

Матеріальна ситуація українських студентів у Чехії значно погіршилася. У спогадах Софії Русової читаємо: "Час — до часу, обр'їй под'єбрадського життя захмарювався. Вмирали студен-

ти від туберкулозу. Виснажені по таборах організми не мали сили поборувати страшного мікроба, а клімат у Под'єбрадах дуже вогкий і сприяв поширюванню цієї хвороби. Справляли похорони, співали хором "Журавля" і кожний думав: сьогодні він, а завтра, я. І повставала у кожного страшна думка про смерть на чужині... Одні переривали нитку життя, другі хапались за горілку, щоб в ній втопити страшні думки... Пиляли студенти і професори. Еміграційне життя справді ставало все тяжче, залежне від "милості" чужого уряду... Ішли наші студенти і дехто з професорської колегії на будівлі, на мошення шляхів, йшли літом просто в робітники до чеських фермерів, де показувались часто найкращими косарями²⁾.

Організаційне життя української студентської молоді у Польщі було різне — залежне від кількості українського елементу і його свідомості в даному середовищі, відношення місцевих влад до явищ української організованості, урешті, від активності самих-таки студентів-українців. Треба також мати на увазі час, на протязі якого ситуація, часто з об'єктивних причин, мінляла.

У вільному місті Гданську українське студентство організоване було в ось таких організаціях: "Основа" — національно-професійне товариство, найчисленніше і найповажніше, при якому повстали й працювали інші гуртки, "Основа" була заснована 15 жовтня 1922 року. У 1923 році "Основа" мала вже 100 членів, які здебільша студювали на місцевій політехніці. При "Основі" діяла культурно-освітня секція, у складі якої працювали комісії: відчитова, допомогова, спортивна, інформаційна і хорова. "Основа" влаштовувала спільні вечірки з участю польських, німецьких і інших студентів, на яких читалися реферати, а співочий гурток "Сурма" давав концерти українських пісень. У березні 1923 року "Основа" заснувала свою харчівню. На день 1 березня 1924 року "Основа" мала 87 членів, з яких значне число було не забезпечене. З часом "Основа" знайшлася під значним впливом німецьких студентів. Щоб у якійсь мірі вийти з-під нього українські студенти створили нові організації — між іншими: "Чорноморе", "Зарево", "Галич".

"Чорноморе" — студентська корпоративна організація. Корпоративні студентські організації повстали в Гданську пізніше від "Основи". До них приймалося членів тільки односторонньо і то спочатку як новиків на три місяці, а потім як співробітників також на три місяці. Члени студентських корпоративів мали зовнішні відзнаки. Напр. гданський "чорноморець" носив чорно-білиту-чорну стяжку з золотим берегом на вбранні і на шапці. У 1924 році "Чорноморе" видало також у Гданську свій журнал — "Чорноморе".

"Зарево" — засноване в 1930 році. Ця організація мала всього 9 членів, але проявляла активну діяльність серед місцевих українців міста Гданська.

"Смолюскіп" — організація, яка згуртовувала студентів-хіміків. Вона заснована 7 березня 1927 року.

"Галич" — українська академічна корпоративна організація. В організаціях діяли гуртки, які охоплювали різні сфери студентського життя. Через гуртки організації розгортали всесторонню діяльність: "Сурма" — співочий студентський гурток, "Дніпро" — студентська спортивна організація, "Філателістичне товариство" — засноване в 1921 році, "Науково-термінологічний гурток", "Гурток Залізної Остороги", "Кооператива українських студентів-техніків", "Кружок Рідної Школи", "То-

вариство ім. Ів. Франка".³⁾

Організаційна мережа студентських організацій в Гданську, як бачимо, була дуже розбудована, хоч у 1925 році в Гданську студювало понад 120 українських студентів, з чого організованих студентів було 9%, а решта незорганізовані, т. зв. "днки".

9-10 серпня 1924 року в Берліні відбувся I З'їзд представників українських студентських організацій Німеччини й міста Гданська. На цьому з'їзді засновано центральну "Союзу українських студентських організацій в Німеччині". У склад союзу ввійшли: Товариство "Основа" в Гданську, Спілка студентів українців в Німеччині, Товариство "Основа" в Берліні, Комітет студентів-українців з Зеленого Кляну з осідком в Європі, Об'єднання українських студентів-агрономів, лісників та ветеринарів в Берліні, Товариство студентів-українців при університеті Альберта в Кенігсберзі (Крулясу).

І другого 1925 року "Союз українських студентських організацій в Німеччині" був ліквідований, натомість виник "Союз українських студентських організацій в Німеччині та місті Гданськ" (СУСОНД). У склад СУСОНД-у ввійшли: Товариство "Основа" в Берліні (12 членів), Товариство "Основа" в Гданську (87 чл.), Гурток студентів-українців в Берліні (?), Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів в Німеччині (8 чл.), Товариство студентів-українців при університеті в Кенігсберзі (6чл.), Товариство "Чорноморе" в Гданську (?). З невідомих причин "Спілка українських студентів в Німеччині", яка нараховувала тоді 50 членів, не увійшла в склад СУСОНД-у. Мала вона свою філію в Гданську.⁴⁾

Завданням союзу, як і його окремих організацій, було провадити культурну працю серед українського студентства, а також інформувати чужинців про національно-українське питання через: виклади, сходи, дискусії, концерти, організування національних свят, екскурсій, спортивні змагання, тощо. СУСОНД співпрацював із студентами різних національностей, які тоді студювали в Гданську як вільному місті: польськими, болгарськими, литовськими, естонськими, жидівськими, турецькими, татарськими, перськими, грецькими, норвежськими, азербейджанськими та іншими.⁵⁾

11-18 липня 1923 року в Гданську відбувся I Звичайний з'їзд "Центрального союзу українського студентства" — ЦЕСУС. Для інформації — ЦЕСУС покликано у 1922 році з осідком центральних органів у Празі (Чехія). У 1936 році були спроби перенести центральну ЦЕСУС-у до Польщі, однак польський уряд на це не погодився й її перенесено до Німеччини. Статут ЦЕСУС-у був затверджений празькою владою ще 24 серпня 1924 року. Гданський з'їзд ЦЕСУС-у відкрив далші картини тяжких матеріальних обставин, у яких опинилося наше студентство. б) За Ів.Трачом ("Український студент", Прага, 1923 р., ч.3-4): "В усіх звітах I З'їзду ЦЕСУС-у в Гданську, червоною ниткою зазначилася нужда українського студента. В Гданську наш студент кидав студії, щоб на фабриках машин здобути собі мінімум екзистенції, у Варшаві — борюся за шматок хліба..."⁷⁾. У Гданській політехніці кошт скромного студентського життя у місяць коштував 20 доларів. Научна такса для чужинців у рік — 60 доларів. Українським студентам дуже тяжко було втриматися. За польських студентів научні такси платив польський уряд. З цього почали користати, як польські громадяни, і українські студенти. Але, щоб українцям цієї допомоги не дати, вилучено, що такси буде можна отримати тільки через польські організації.⁸⁾

У І Звичайному з'їзді в Гданську взяло участь 38 делегатів 16-ти студентських організацій із 9-ти держав. Президентом ЦЕСУС-у був у той час студент Ігор Федів, а з'їзд вітав між іншими ректор Гданської політехніки Гергард де Йогне.

У 1926-27 роках до ЦЕСУС-у вступили гданські студентські організації: Українська академічна корпорація "Галич", Корпорація "Зарево", Товариство українських студентів-хіміків "Смолооскип", Союз українських студентів "Основа". У той час ЦЕСУС згуртував уже 22 студентські організації.

До І світової війни українські студенти Варшавського університету організувалися в т. зв. "землячества", нп. київське, полтавське, подільське і т.п. З часом землячества об'єдналися в одно центральне товариство, яке керувало їхньою діяльністю. Культурно-освітній характер праці товариства розвивав і поглиблював українську національну свідомість тодішніх ще "малоросів". Українська студентська громада у Варшаві заснована була при Вашравському університеті 15 березня 1921 року. До 1923 року членами громади були виключно студенти-наддніпряниці, потім поповнилася членами з Польщі. Матеріально громада не була забезпечена, власної домівки не мала і містилася в приміщенні Українського центрального комітету та в Студентському домі, який був під управою Комітету допомоги українським студентам Варшави. В громаді відбувалися вечірки, знітавки, курси мов (французької й німецької). У 1924 році в громаді заснувався гурток економістів, який налічував 10 членів. Згромаддя він фахову бібліотеку і влаштував зустрічі, на яких читалися реферати. Дещо пізніше, в 1928 році, у Варшаві засновано студентську організацію т. зв. Корпорацію "Запорожжя". Переїняла вона зразу головний тягар праці із студентами-українцями і почала видавати свій літографований журнал "Запорожжя". Від 1930 року корпорація ввійшла в склад ЦЕСУС-у. У 1928 році у Варшаві повстало "Товариство допомоги українським студентам вищих шкіл". Воно давало опіку всім українським студентам, не тільки студентам емігрантам. За рік товариство зорганізувало Український студентський дім, який складався з інтернату на 20 чоловік, читальні, бібліотеки і робітень. У ньому замешкали також студенти-теологи, яким заборонено було мешкати в державній бурсі. Кошт утримання дому виносив 4000 злотих. Ці гроші товариство здобувало шляхом пожертв і дотацій від окремих осіб і організацій. Щойно в 1937 році товариство придбало власний будинок Студентського дому. Провадило воно: харчові і грошові допомоги, позички, та оплачувало шкільні такси. На ці допомоги товариство витрачувало щороку 4500 злотих. 9)

При Варшавському університеті засновано також студентську корпорацію "Чорноморе", яка носила ім'я гетьмана Івана Мазепи. 1928 року у Варшаві відбувся І З'їзд корпорацій "Чорноморе" в участю делегатів 4-ох філій: Кракова, Познаня, Львова і Гданська. Функції верховної корпорації з'їзд приділив гданському "Чорноморю". II З'їзд відбувся 1930 року в Перемишлі.

У Варшаві мала також свою філію політично-ідеологічна організація т. зв. "Об'єднання студентів Сходу Європи" організована в Празі (Чехія). У цьому об'єднанні було чимало українців.

У травні 1922 року відбувся у Варшаві IV З'їзд українського студентства в Польщі. У з'їзді брало участь 400 делегатів студентських громад з Варшави, Каліша, Кракова, Стрілкова, Шепйорна.

У жовтні 1922 року відбувся V З'їзд українських студентів-емігрантів. На цьому з'їзді вар-

шавській студентській громаді довірено функції осередньої красної організації. В лютому 1923 року Союз студентів-емігрантів в Польщі мав уже 200 членів у складі 6-ти студентських громад: по одній - у Варшаві, Гданську і Кракові, та по одній в таборах інтернованих: в Калішу, Шепйорні і Стрілкові. Управа союзу дбала про матеріальну допомогу студентам та допомогу влаштуватися на студії до Варшави, Праги, Бельгії, Франції і Лондону. Під кінець 1923 року союз мав лише 157 членів, у тому: 76 - у Варшаві, 14 - у Кракові і 67 - в таборових організаціях. У 1924 році число членів зменшилось до 68-ми. У Воломіні, під Варшавою, союз мав власну бурсу, де мешкало 7-ох студентів, робітню чемаданів і т. п. При Центральному комітеті союзу у Варшаві 1921 року покликано жіночу підсекцію. Вона опікувалася хворими емігрантами й козаками, співпрацювала з Міжнародним Червоним Хрестом, допомагала дітям та інтернованим у таборах. У 1924 році жіноча підсекція сталася "Жіночою громадою", а та з черги у 1927 році - "Союзом емігранток у Польщі". 1929 року союз поширив свою діяльність на ділянку культурно-освітню та чужинецьких зносин. Улаштував дитячі свята (ялиники), літературні вечори, академії на актуальні теми, свята матері, організував жіночий хор, виставки українських вишивок, драматичну секцію, тощо. Щойно в 1932 році польська влада затвердила статут Союзу українок-емігранток. При Союзі українок-емігранток у 1930 році у Варшаві засновано секцію Клубу "Прометей", а в 1933 році "Дитячий Клуб". Союз співпрацював з мистецьким гуртком "Спокій", провадив акцію будови бурси для дівчат у Перемишлі, а також опікувався школою ім. Л. Українки у Варшаві. 10)

За словами очевидця, який ділив долю студента у Варшаві в роках 1923-25, умовини студентського життя не були задовільними. Він і згадував: "Священик Жевуський із с. Вісьнево під Варшавою винайняв на Краківському Передмісті впр 6 кімнату під бурсу для українських студентів у старших пань і платив 60 золотих місячно. В бурсі жило 14 студентів. Щоб прожити, студенти у вільний час працювали, заробляючи з продажі газет, або виконуючи інші послуги. Одного великоднього дня трапилася пригода. Коли студенти повернули з церкви, бурса була замкнена, а їхні курфери на сходо. Пані не впускають, даскаво інформуючи, що коморне не заплачене. Нічого не було робити. Поїхали до священника Жевуського. Той вислухавши сказав: "що я вам зроблю". Він сам не мав грошей. Однак прийшов, поговорив, попросив щоб дещо опустили пані і вони погодилися". 11)

Трохи відмінна ситуація існувала в студентській громаді у Варшаві в 1937-39 рр. Спостерігається крашу зорганізованість, вищий інтелектуальний рівень так вчительської кадри, як і самого студентства. Ось згадка про цей період бушого студента: "Від 1937 року у Варшаві-Прага при вул. Брудновській існував Український студентський дім. Мешканцями цього дому були: керівник його п. Синишин і 20 студентів різних факультетів вищих шкіл міста Варшави. Усі мешканці студентського дому були членами студентської громади, а деякі належали рівночасно до корпорації "Запорожжя", яка нараховувала тоді понад 30 членів. Головною ціллю корпорації було виховувати студентську молодь в твердому і патріотичному душі. Вона наставляна була на різного роду вишколи: ідеологічний, політичний, літературно-історичний і інші. Кожний член корпорації мусів добре зацікавитися з творчістю духовних провідників українського народу, а саме з творчістю Т. Шевченка, Л. Українки і І. Франка, а також з історією України. Відчити, доповіді

на названі теми для студентів давали запрошувани професори. Якщо студент протягом якогось окресленого часу здав іспит перед відповідною комісією з головою корпорації на чолі, тоді був вписаний до реєстру "Запорожжя", отримав легітимацію і мав право носити кашкет малинового колору, на дашку якого був вишитий золотом ниткою знак української державності. Бралося також під увагу моральну сторону студента. Організаційне життя студентів корпорації було подібне до життя пластунів. Корпорація передплачувала усі часописи і журнали, які виходили у Львові. Між іншими місячник "Відродження", у якому в кожному номері на першій сторінці заміщений був лозунг: "Борці за волю, не п'ють алкоголю і не курять тютюну...". Кожен член корпорації мав завдання поширювати культурно-освітню роботу серед молоді свого середовища. Велику активність в культурно-освітній праці проявляв Український центральний комітет. При Комітеті був організований мішаний хор ім. М. Лисенка під диригуванням полковника Сологуба. репертуар хору був багатий і різноманітний. У хорі співали найкращі співаки церковних хорів міста Варшави, між іншими оперний бас Пухальський. Хор виступав в гарних українських строях. Строї переховувалися в домівці, де відбувалися проби хору, на вул. Мюдовій, у двох скринях, а ноти розроблені диригентом Сологубом у двох валізках. Під час бомбардування Варшави в 1939 році домівка та все майно хору й бібліотека згоріли...". 12)

Після І св. війни кількість українських студентів на Ягйлонському університеті в Кракові зросла до 6% загального числа студентів університету. Причин цього стану треба шукати з тому, що Краків завжди був близький українській культурі з огляду на своє положення і на присутність у ньому українських інтелектуальних кадрів. Тиск на Краків зі сторони українського студентства зріс ще більше після того, коли втрачено надію на український університет у Львові. У 1924/25 навчальному році число українських студентів у Ягйлонському університеті зросло до 219 осіб. Зросло також прагнення української молоді створити власну організацію. І так, 24 червня 1924 року сенат Ягйлонського університету затвердив статут товариства, яке звалось "Українська студентська громада у Кракові". Громада поставила собі завдання: творити організаційні мережі серед української студентської молоді, подавати матеріальну допомогу українським студентам, розвивати культурну працю, репрезентувати українських студентів перед владами, охороняти моральні інтереси студентів, утримувати зв'язки з іншими організаціями і т.п. Різниця в поглядах членів на статутну діяльність громади невдовзі викликала розкол у самій громаді. Появилися труднощі встановити контакт з рідними землями. Частина членів громади з радикальними поглядами, т.зв. "Драгоманівці", перейшла до польських прокомуністичних організацій "Жице" і "Орка". Внаслідок цього поживала свою діяльність група з поглядами більш націоналістичними. Повстав гурток скаутів, а з часом корпорації "Сян" і "Чорноморе". У відповідь група з лівими поглядами за ініціативою Я. Галана, вповні виступила з громади і покликана своє, незалежне об'єднання (грудень 1927 рік) "Пролом", яке проіснувало до 1930 року. Незалежно від політичного роздору громаді вдалось розгорнути працю в окремих секціях різних спеціальностей. Покликано цілу низку фахових гуртків: географічний, математично-природничий, пластівний, господарсько-кооперативний, соціологічний і інші — всього 9 гуртків і 13 фахових секцій,

організовано власний хор і бібліотеку, яка в 1938 році нараховувала 625 томів. У 1928 році українська студентська громада в Кракові нараховувала вже 430 членів. Вона влаштовувала національні академії, дискусії, сходи, концерти, допомагала "Рідній Школі" й "Просвіті" та іншим організаціям, видавала свій пресовий орган "Журавлі". 13)

Українська студентська громада у Познані в 1928 році нараховувала 60 членів. При громаді повстала організація "Самопоміч". Так у познанській, як і в краківській громадах, українців з Надніпрянщини було дуже мало.

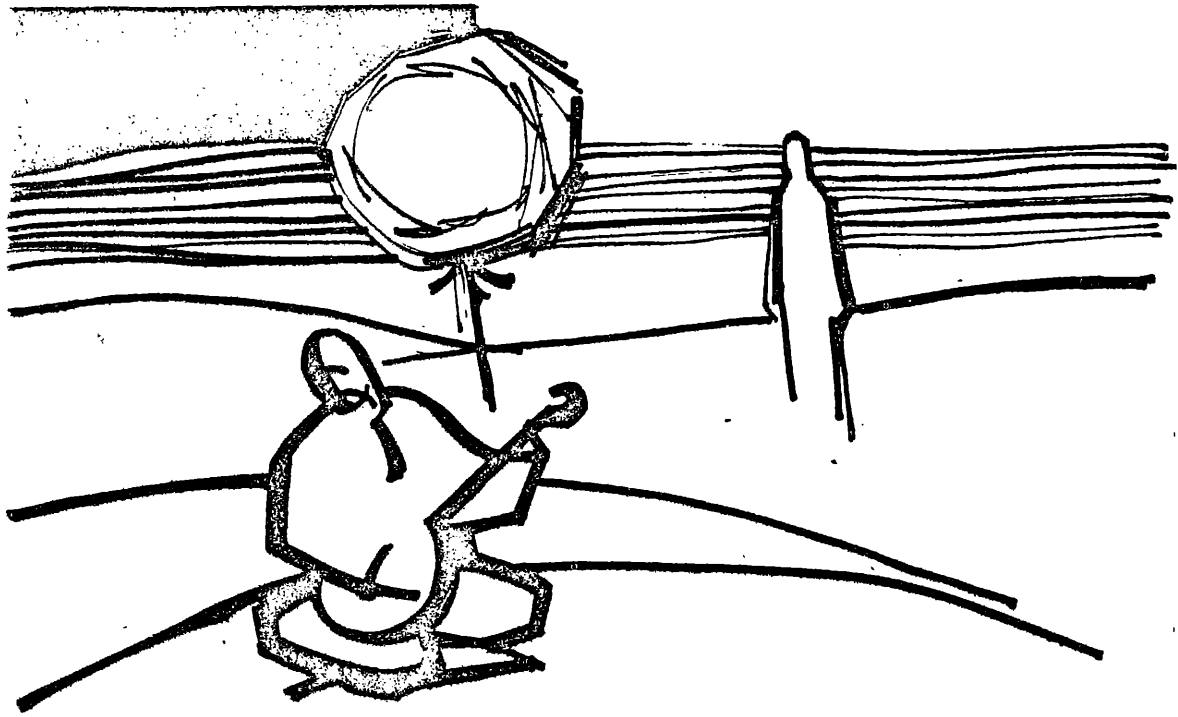
У Кенігсбергу Союз українських студентів мав свою філію, яка з часом усамостійнилася в "Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі". У 1923 організація та нараховувала 12 членів, у 1924 — 9 членів, а в 1925 лише 8 членів, у тому 3-ох хворих на грудну недугу. Усі вони були без матеріальних забезпечень у незвичайно тяжких умовах, а, все ж таки, та невеличка група ентузіастів вела культурну працю серед місцевих естонських і литовських студентів. У Ланцуті в 1921 році відкрито Український народний університет у складі трьох факультетів: економічного — 266 студентів, історично-філологічного — 139 студентів, математично-природничого — 118 студентів, а згодом відкрито й військовий — 62 студентів, разом 585 студентів. Ректором університету став проф. В. Біднов, а секретарем А. Ільницький. У липні-серпні 1921 р. табір інтернованих у Ланцуті був переведений до Стрількова на Познанщині. Унаслідок труднощів з доїздом професорів з Тарнова й Львова, університет у Стрількові функціонував несправно, хоч було вже записаних аж 758 студентів (у тому 561 старшина і 197 воєнів). Військовий факультет числив тоді 205 слухачів. Університет проіснував до 26 червня 1922 р. й закінчило його 11 осіб, а 170 осіб рахувалися нескінченими слухачами університету. Підрахунок роботи Українського народного університету в Ланцуті й Стрількові показав, яку велику енергію й бажання науки проявляло старшинство й вождство сидячи за дротами.

У травні 1921 р. в Ланцуті була зорганізована таборова українська гімназія на взір "Єдиної школи" з 4 класами й 124 учнями (дорослими) і з власними педагогічними силами. Іспити в гімназії відбувалися в присутності представника народної освіти.

У Ченстохові в 1921 р. находилося біля 60 українських студентів, але вони не були зорганізовані. 14)

Побіч культурної та освітньої роботи в українських середовищах, яку проявляла українська студентська молодь, слід згадати, а вірніше, хоч назвати титули часописів і журналів, які видавалися у згаданому періоді в бувшій Польщі. Можливо, що деякі з них появилися тільки в кількох номерах, та все ж таки інтерес нашої молоді до власної преси, власного органу є виявом великого прагнення української молоді до культурної праці, до освіти, виявом інтелектуального росту, росту національної свідомості, виявом боротьби за право до власної державності, за право до життя. Ось вони:

- "Wiadomości ukraińskie" — бюлетень на польській мові, видавався у Варшаві, вул. Дяуга 27,
- "Рідна мова" — науково-популярний місячник під редактуванням проф. Івана Огієнко, виходив у Варшаві від січня 1933р., вул. Стальова 25/ 10,
- "Запорожжя" — літографований студентський журнал, видавався у Варшаві,
- "Студентський голос" — видавався у Варшаві,
- "На чужині" — видавався у Варшаві,
- "Українська рілля" — видавався у Варшаві,

- "Світломет" — виходив у Гданську.
- "Чорноморе" — видавався в Гданську.
- "Журавлі" — журнал краківської студентської громади, виходив у Кракові.
- "Український голос" — націоналістичний орган, виходив у Перемишлі, вул. Побережия 1 (тираж 400 прим.).

Українські інституції в бувшій Польщі (дані за 1933 рік):

- Бібліотека і Архів Перемиської греко-католицької єпархії, у Перемишлі.
- Галерея образів греко-католицької єпископської палати, у Перемишлі.
- Український народний банк, у Холмі.
- Українське економічне бюро — Варшава, вул. Злата 4/5.
- Українська секція Слов'янського товариства мистецтва і культури — Варшава, вул. Злата 9/6.
- Український парламентарний клуб УНДО — Варшава.
- Клуб Української соціал-радикальної партії — Варшава.
- Український науковий інститут — Варшава, вул. Фільтрова 63.
- Український центральний комітет у Польщі (80 відділів) — Варшава, вул. Черняківська 204/25.
- Український клуб у Варшаві — вул. Черняківська 204/25.
- Спілка українських інженерів і техніків на еміграції (8 відділів) — Варшава, вул. Черняківська 204/25.
- Українське правниче товариство — Варшава, вул. Черняківська 204/25.
- Українське воєнно-історичне товариство — Варшава, вул. Черняківська 204/25.
- Спілка українських інвалідів УНР — Каліш, скр. поштова 61.
- Союз бувших старшин Армії УНР — Каліш, скр. поштова 61/2.

+ + +

Цей короткий перелік показує змагання української студентської молоді на чужині: в Європі, за Океаном і на Далекому сході.

Не маючи можливості повороту на рідні землі, свої знання і таланти вони віддали чужим народам і їх культурам. Це величезні втрати для інтелектуальних та державних змагань українського народу, які він поніс внаслідок світової війни.

В польсько-українському відношенні наведена тема становить прогалину і не знаходить своїх дослідницьких і наукових опрацювань.

Михайло Прутник

Примітки

1. Симон Наріжний : Українська еміграція. Прага, 1942р.
2. Спогади Софії Русової.
3. Симон Наріжний : (op. cit.).
4. Симон Наріжний : (op. cit.).
5. Симон Наріжний : (op. cit.).
6. Симон Наріжний : (op. cit.).
7. Іван Трач :
Прага, "Український студент" ч.3-4, 1923 р.
8. о. Леонтій Куніцький : Вітер від моря. Львів, 1927р.
9. Симон Наріжний : (op. cit.).
10. Симон Наріжний : (op. cit.).
11. Із спогадів І. Д. студента Варшавського університету в роках 1923-25.
12. Із спогадів П. Л. студента Варшавського університету в роках 1937-39.
13. Др Зугмунт Лукавський : Прогресивні українські організації в Ягйлонському університеті в 1919-1931 роках. Варшава, "Наша Культура", ч. 5.6, 1964.
14. Симон Наріжний : (op. cit.).

Загарбання чи визволення?

Студії з українсько-литовських взаємин XIV ст.

Суспільство прокидається від летаргічного сну. Ми хочемо роздивитись всі "плями" в нашій історії, культурі, свідомості. Ми хочемо зберегти розмаїття не тільки метеликів а й розмаїття людських душ, народів. Ми проти сірої одноманітності космополітизму, проти "прогресу", що веде до ліквідації мови народу, ліквідації його самобутності.

Сьогодні в містах України рідну мову зведено до представницького мінімуму. І це в час тотальної урбанізації! Висновки поза межами цієї статті. Але маючий вуха хай почує, маючий очі хай побачить:

Без української культури міста — українське життя приречене!

Однак, проблема не тільки в тому, якою мовою будуть розмовляти українці в XXI ст., чи материнською мовою, чи мовою інтернаціонального єднання. Радянські етнографи вважають, що в національній свідомості мова, попри всю її важливість, все ж займає не перше місце. ("Тому в історії ми силу-силенну прикладів знайдемо"). "Мова, побутові навички, антропологічні родоводи — все це стає другорядним в стосунку до *усплодження єдності* зі своїм народом, його історією. Зливаючись, самосвідомість продиноких людей утворює потік, в якому визріває і почуття національної гордості, і відчуження причетності до загальної історії" — вважає член-кореспондент АН СРСР В. Алексєєв, та ми разом з ним, ("Знание-сила", нр. 12, 1987 р., стор. 34).

А що знає радянський українець про свою історію? Народно-визвольну війну 1648-54 рр. Воз'єднання Русі з Московським царством (чи по-новому — України з Росією). Воз'єднання, якого предки прагнули мало не з самого свого виникнення. Але прагнуть в проєкторі та часі! Та де ж той проєктор, де той час? У першому та другому томі "Історії УРСР"? У всякому разі на сторінках шкільних та вузівських посібників його ледве можна знайти.

Ось один з "темних", чи "затемнених" аркушів нашої історії — друга половина XIII і XV ст. Після 1930 року українські історики практично не студіюють цієї тематики. Тому кожна книга, де про цей період оказано хоча б побіжно, нашому читачеві, не знайомому з рідною історією іде за істину в кінцевій інстанції. Особливо коли на титлі стоїть назва академічного видання. І якби не російські історики І. Б. Греков, Б. М. Флоря, литовець Пашуто, "блізна" тих віків була б ще густішою, бо праці великих українських вчених, що займалися цими питаннями — В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського не перевидаються. Ба, більше, донедавна, на Україні, були взагалі сховані від читача. Напевно з метою прискореного "виховання" в душі "інтернаціоналізму".

І все це робилося і робиться не дивлячись на важливе, з точки зору марксизму, значення цього періоду в історії України. Періоду формування української народності; періоду народження нової держави; періоду її боротьби проти Золотої Орди та Тевтонського Ордену.

Безумовно, обмеженість місцевих письмових

та літописних джерел, слабе вивчення археологічних матеріалів не сприяє всебічному вивченню епохи. Але ж треба колись починати (чи краще сказати продовжити) роботу попередників, а на початку велике значення набуває вихідна позиція дослідників. Чи в нього одна, задана "згори" позиція, чи він враховує альтернативні гіпотези, чи, може, стоїть на одній з них? Тут ми не будемо шукати істини. Ми просто нагадаємо, тим хто знав та "забув", розповімо, тим, хто вперше чує, трохи відмінну від сьогоднішньої "офіційної" схеми трактування подій на Русі-Україні в XIII-XV ст. Покажемо коріння "офіціозу" та древо "призабутої" концепції.

Свого часу російською історіографією була створена теорія захоплення Західної та Південно-Західної Русі (в сучасних термінах Білорусії та України) Литвою. "... від кінця XII, особливо у XIII ст. литовське плем'я, (...) починає з'єднуватися в одну державу і подкоряти своїй владі сусідні слов'яно-руські племена, які на той час були послаблені поділом руської держави на уділи та татарським наїздом на Русь". (Батюшков, "Белоруссия и Литва", 1890 г., стор. 58).

"В часі переполюху та сум'яття, який вчинили татари, Міндовг захопив так звану Чорну Русь (...) в її головним містом Новгородком). (Любавский, "Очерк истории Литовско-Русского государства", 1910 г., стр. 13).

Таким чином автори пов'язують "захоплення" з татарським нашествям та роздробленням колись єдиної могутньої та неділимий держави — Русі. Але, по-перше, перший та єдиний татарський напад на Білорусію датований 1258 р., а вже 20 років як існує литовська держава зі стольним градом в білоруському Новгородку. По-друге, розділили Русь на князівства не татари, а Любецький з'їзд князів за 150 років до них. У цей же час, тобто в середині XIII ст., Русь, як доводив ще великий український історик Костомаров і довів визначний російський історик, марксист Покровський, знала конгломерат князівств-держав, а не єдину державу.

"Часовий проміжок від XIII до XV ст. віділяють інколи як особливо "удільний період руської історії (...) Нема потреби говорити, що це визначення походить від думки про "єдність руської землі" до початку удільного періоду. Русь розпалася, а згодом її знову "збирали". Проте ми вже знаємо, що говорити про єдину "руську державу" в Київський період можна тільки через явне непорозуміння. Вислів "руська земля" знаний з літописів та поетичних творів того періоду, але він означав Київську землю, а поширився, тому що Києву належала гегемонія у всій південній Русі, також на решту. (Рибаків чомусь (?) трактує це розширене поняття "Русь" дуже вже "широко", — прим. авт.). З Новгорода чи Володимира їздили на Русь, проте самий Новгород та Володимир Руссю не були (...) у політичному плані древня Русь знала про київське, чернігівське чи суздальське князівства, але не про руську державу. Нічому було розпадатися, а коли так, то нічого було

я "збирати". У застарілу, особливо щодо походження, карамзінську термінологію намагалися вдихнути новий зміст" (М. Покровский, "Избранные произведения", 1966 г., т.1, стр.220).

У той же час, у деяких істориків XIX ст. зароджувався й інший погляд на події по монголо-татарській навалі. З одного боку, виконуючи те, що ми сьогодні називаємо соціальним замовленням, вони продовжували стяти на "захопленні" братів Білорусів та малоросів Литвою, звідки логічно випливала необхідність їх наступного "визволення" Московською державою. З другого боку, вони вимушені були пояснити, так тоді було прийнято в науці, ту легкість, з якою Русь піддалась Литві.

"Татарська навала, поконавши русів у південній частині Західної Русі, наблизилася нові її маси до литовських кордонів і відверто визвала Литву рушити на південний схід та закріпити свою владу над тими русами, які вже тоді становили легку здобич і були навіть схильними визнати над собою литовську владу, щоб мати в ній захист від татар. Об'єднання тих нових сил - литовських і руських та побудова ними нової західноруської державності посувалося дуже швидко та легко. (М. Коялович, "Чтения по истории Западной России", С-П. 1884г.). І в цьому погляді безумовного реакціонера Кояловича збігаються з поглядами відомого українського історика Антоновича, який, попри своє професорське звання, все життя провів під таємним наглядом поліції. "Руська народність переважала (...) і в кількісних і в територіальних відношеннях та за своєю культурною виробленістю повинна була беззаперечно зайняти панівне місце у державі, яка надалі називалася Великим Литовським князівством, проте на ділі (...) (була, прим. автор.) у всіх відношеннях Великим Західноруським князівством". (Антонович, "Монография по истории Западной России", 1885 г., стр. 132). Ось перед нами двоє людей, два світогляди, але й два історики. Вони роблять перші кроки від карамзінсько-соловйовської концепції Русі як єдиної держави Рюриковичів, від концепції Московської держави як опадкоємниці Київської. Цікаво, що перші кроки в цьому напрямку зробив ще сам Соловйов. (...) у 1266 році прийшов до Пскова один із литовських князів, що звався Довмонт, (...), і прийняв хрещення під іменем Тимофія, і був поставлений поков'янами на престол св. Всеволода: тут уперше (? прим. автора) бачимо явище, що руське місто прикликає до себе за князя литовця замість Рюриковичів - явище цікаве, тому що воно пояснює нам тодішні уявлення та відносини, пояснює прадавнє прикликання самого Рюрика, пояснює цю легкість з якою й інші західноруські міста, у цей час та пізніше, підкорялись династії литовських князів. Псков'яни не помилились з вибором: Довмонт своєю мужністю, своєю вірністю новій вірі і новій батьківщині пригадав Русі кращих її князів із Рюрикового роду (...) взявши три рази по дев'яносто дружини пішов походом на литовську землю і завоював свою колишню батьківщину (...)" (Соловйов, "История России с древнейших времен", С-П. 1890 г., том 3, стор. 849).

Перед нами феномен XIX ст., часу, коли погляди людини не закривали перед нею шляху до істини.

Зробимо перші висновки.

1. Київська Русь - єдина держава?
2. Московська держава - спадкоємниця Київської?
3. Захоплення Литвою Русі, чи створення на уламках Київської Русі нової, Русі литовської, як спадкоємниці попередньої?
4. Чи нема подібності в норманському "пацуванні" Рюриковичів, та литовському "за-

гарбанні" Гедиминовичів?

Можливо, внесе ясність розгляд перших етапів утворення литовської держави? Зважимо на те, що історик XIX ст. ні за яких обставин не міг приховати відомі йому факти. "(...) у літописах є вказівки на те, що литовська держава виникла ще до татарського іга, саме в 1235 році набув більшої сили литовський князь Міндовг, столицею якого на початку татарського іга був Новгородок литовський, де, мабуть, княжив у ще раніший час батько Міндовга - Рингольд". (Коялович, "Чтения по истории Западной России", С-П, 1884 г.).

"Про батька Міндовга Лифляндська римована хронікаа, не називаючи його по імені, прямо говорить, що він був одним з сильніших володарів на Литві і ніхто не міг з ним зрівнятися. Тому власне, що й Міндовг успадкував від батька його володіння. Таку позицію Міндовг зайняв вже в 1236 році (...). Новгородок став для нього звичним місцем перебування, і з Чорної Русі Міндовг набрав, певне, не мало сил для боротьби із своїми ворогами. (...) Ця держава була від самого початку не просто литовська, а литовсько-руська". (Любавський, "Очерк истории Литовско-Русского государства", 1910г., стор. 13).

За литовськими переказами батько Міндовга Рингольд, син Альгімунда, переміг друтського князя Димитра та його союзників, оволодів Новгородком" (Батюшков, "Белоруссия и Литва", 1890г.).

Таким чином, ми бачимо, що держава, про яку йде мова, була створена в середині XIII ст. на ґрунті Новгородського князівства, куди, як сьогодні вважає білоруський історик Кастусь Тарасов ("Польмя", нр 2, 1988 р., стор. 200), Міндовг був запрошений за бойового князя. Так, як за 26 років після нього бойовим князем Пскова став литовець Довмонт. На межі століть існувало дві гіпотези: "захвату" та утворення західноруської держави - спадкоємниці держави київської. Вони ніби взаємопроникли одна в одну. Найбільш чітко різниця між ними зафіксована в тогочасних енциклопедіях.

"Під впливом нападів німецького ордену прискорився процес розкладу родової організації. Почало зміцнюватися почуття релігійно-національної (? прим. авт.) єдності для збереження незалежності від сусідів. Виразником цього народного почуття був Міндовг, який у своїх руках зосередив владу над Литвою. Захопив він також сусідню Чорну Русь. Завдяки міжусобицям в Полоцькій землі підкорив її своїм впливам". (Гранат, т. 27, стор. 222).

Що стосується останнього твердження, то воно не відповідає дійсності. Це ми покажемо пізніше. Передостаннє, як ми бачимо із сказаного вище, - сумнівне. Перші ж - то просто переніс мотиви сьогодення на сиву давнину. Помилка, перед якою застерігав ще Соловйов (див. вище). Друга точка зору сконцентрована в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона.

"Новгородок заснований, за одними, Володимиром св., за другими, Ярославом I. (...) в 1227 році згадується руський князь Ізяслав Новогрудський, після якого княжив у Новгородку Рингольд. Біля 1240 року Новгородок був зруйнований татарами та скоро відновлений литовцями. (т.41, стор.276). "Остаточно литовське князівство засновується на руській території Міндовгом, сином Рейнольда, який князував у Новгороді литовському в Чорній Русі". (т.34, стр.818)

Ця позиція найбільш послідовно обстоюється в працях визначних українських істориків Костомарова і Антоновича: "Займаючи менше за 1/10 частини території Великого Литовського князівства, литовці не мали ні розвиненої культури, ні літератури, ні вироблених форм суспільного життя, ні історичної державної традиції. Проте, руські землі,

Тисяч літ

до вірша В. Стуса "Ярїя, душе"

що ввійшли до складу литовської держави принесли з собою стару суспільну культуру, вироблену довготривалим історичним життям (...). При обопільній взаємодії обидвох національних начал, безсумнівно литовське повинно було підкоритися руському, (...). Литовські князі не тільки не обмежують його розвитку, а з дивовижним політичним тактом та безсторонністю підтримують його і поступово відпорядковуються його культурному впливові, усвідомлюючи, що їхня держава може розвиватися лише тоді, коли спиратиметься на руське народне начало (...) численні сини Гедиміна приймають хрещення в православному обряді, споріднюються з руськими князями, живуть в руських областях, де засвоюють мову, побут, поняття, традиції і писемність руського населення. Гедиміновичі вважали, що їхній рід вступив у всі права руського князючого роду (...) руська мова стає розмовною і офіційною мовою при їхньому дворі, цією мовою пишуть грамоти, провадяться судові розправи не лише в руських а й в корінних литовських землях". (Антонович, "Монографія по історії західної Росії", 1885 г., стор. 229-230).

Під таким кутом зору розглядали тогочасні події в Східній Європі і фундатори марксизму К. Маркс та Ф. Енгельс:

"В ті часи, коли Великоросія попала в монгольське іго, Білорусія та Малоросія знайшли для себе захист від азійського нашествія, приєднавшись до так званого Литовського князівства" (т.22, стр.18-19). На початку нашого сторіччя видатний український вчений М. С. Грушевський, учень Антоновича, про якого сьогодні директор Інституту Археології АН УРСР П. Толочко на сторінках "Известия" (номер 43, 12.02.88 р.) каже, що: "Сьогодні *фахівці однозначно* стверджують, що за обсягом та *глибиною* пророблення джерел історії Київської Русі і України академік Грушевський *не має і не має собі рівних*", — писав:

"(...) князі литовські дивилися на себе як на спадкоємців давньої руської держави. Далеко скоріше, ніж московські володарі, що тільки в XV ст. відкрито виступили з програмою "збирання Русі", — уже в II половині XIV ст. заявляють в князі литовські своє переконавання, що всі землі "руські" мають до них належати... Ще в XVI ст. по старій традиції говорять українці з вел. Князівства Литовського про "наше государство християнське руське, в. кн. Литовське" чтен. Моск. 1883, I, с.2 (Грушевський, "Історія України-Руси" т.4, стор.98).

Подібної точки зору дотримувались і російська радянська історична "школа", коли на чолі її став видатний радянський історик-марксист, соратник В. І. Леніна, М. Покровський.

"Перехід її (України, прим. авт.) під зверхність Литви (...) коли що-небудь і змінив у стані справ, то тільки на краще. В особі великого князя Київщина отримала дуже сильного сюзерена (...), який, однак, як кожний інший феодальний сюзерен у внутрішні справи своїх васалів не втручався. Литовський (М. К. Любавский, "Литовско-Русский сейм", М. 1901 г., стор. 101) феодалізм був дійсно ближчим до західного типу, ніж, наприклад, московський. Великий князь литовський зовсім не збирав податку у дідицях своїх васалів, а північно-східні князі завжди збирали.

Феодалізм взагалі байдужий до національних перегоронок — націоналізм проявляється щойно в останньому етапі соціального розвитку. Вже хоча б з цього огляду не можна було чекати якого-небудь гніту з боку литовського сюзерена у відношенні до його руських підданих, тільки тому, що він литовець, а вони руські (...), зовсім не видно, щоби тут була яка-небудь боротьба за національні права — очевидно, думки про це не приходили до голови ні завойовникам, ні завойованим" (Покров-

ський, "Избранные произведения", М. 1966 г., стор. 456-457).

Здавалося б, істина нарешті пробилася собі дорогу. Але в 30-ті роки в нашому суспільстві сталися істотні зміни...

Одним з наслідків "прискореної побудови соціалізму в одній країні" було те, що академічний часопис "Україна" з 1930 року замість нести читачам наукові праці з українознавства, надав свої сторінки "батьку всього прогресивного людства". Відразу знайшлися перевертні, які від імені народної української інтелігенції облили помями та виваляли в бруді своїх вчорашніх товаришів та вчителів. На українських істориків почепили ярлики фашистів, націоналістів, контрреволюционерів.

В Москві трохи пізніше виходить відома "праця" — "Проти антимарксистської концепції Покровського". В ній цей відомий теоретик-марксист за таку наприклад думку, з цікавого для нас періоду: "(...) на Русі були три сили, які змагалися з собою: Москва, Твер і церква. Тим більше, що "Тверь" означає в той час і Литву.

(...) Московські князі, не перестаючи на кожному кроці давати яскравих доказів свого плазування перед "царем" (татарським ханом — прим. авт.), безсумнівно були в очах останнього набагато надійнішими, ніж литовський форпост на горішній Волзі. Дружба з Москвою готувала (для церкви, прим. авт.) ; звичайно, дружбу з ордом" (Покровський, "Избранные произведения", 1966 г., М., стор.221) — звинувачується в зраді російського народу, антисоветизмі, фашизмі. Там вперше провадиться думка, що той, хто виступає проти Росії — той виступає проти комунізму. Чи може після цього дивувати той факт, що в наш час, навіть російська жандармерія опинається під захистом відповідних цензурних органів! (див. інтерв'ю Рязанова в щотижневикі "Аргументы и Факты").

Закінчилася ця відома "вакханалія" тим, що на місце ошельмованих, тортурованих, розстріляних прийшли люди готові на все, ще й часто без належної кваліфікації. Час вимагав "нової", "своєї" думки — *протиленої* "фашистської".

Історія була "осучаснена", пристосована до потреби дня, часто "знахідками" з "бабиної скрині".

Така доля спіткала і історію Литовської Русі. Політичний момент, який розтягся на 50 років, вимагав примату любові "молодших братів" до "старшого брата", над любов'ю "молодших братів" поміж собою. Необхідно було перекопати народні маси, що Москва, ледве не від пришествия Христа, була і є, *єдиним* центром консолідації великого російського народу та всіх *ощасливлених* народів. Що, наприклад, українському народові був недосуг творити свою державність, бо від самого свого утворення він тільки тим і займався, що мріяв про воз'єднання з братнім російським народом. (ясно, що тут Литовська держава наче кістка в горлі). Свята ціль виправдовує засоби. Використовувались сили ідеологічно ворожі марксизму — релігія.

"Ми забуваємо що, державне православ'я не було кращим від державного католицизму. Пам'ятаючи про "погань католицизм" викриваючи це зло ледь не у кожному історичному творі ми мовчимо німі про "погань православ'я" (...), ось, що наприклад писав на цю тему Герцен у "Колоді": "Ми одержали на днях деякі подробиці про діло православного розбю в Гроденській губернії, про який ми писали в попередньому листі. Ця жаллива історія правдива і Семашко вирізав собі новий пам'ятник на спині беззахисних жертв. Зі сторони громадянського начальства ділом управляв окружний Новицький. Цей поліційний апостол сік людей до тієї пори поки, мучений погоджувався прийняти причастя від православного попа. Один

14-ти літний хлопець після двохсот різок відмовився від такого спілкування з Христом. Його знову почали сікти і тільки тоді, поступаючись страшенному болю він погодився. Православна церква заторжествувала!"

Поки що соціальний і політичний зміст "добро-вільного повертання" на "лоно православної церкви" наша історична проза не заторкнула. Бо "небезпечний" сюжет. "Небезпека" жде автора, який хотів би написати про розділи Речі Посполитої у згоді з тими, хоча б, документами які наводить Соловйов у своїй "Історії Росії", чи про похід Івана Грозного на Полоцк, чи про воєнні дії, які вів цар Олексій Михайлович на Білорусі у 1654-1661 рр." (Кастусь Тарасов, "Полымя", нр 2, 1988 р., стор. 202).

Таким чином — "небезпечно"! А історики другої половини ХХ ст. зовсім не схожі на своїх колег ХІХ ст. Основне їх гасло: "Що бажаєте?" і ось:

Перед нами науковий твір. Надрукований в Києві видавництвом "Вища школа" в 1979 році. "Історія Української СРСР". Підручник для студентів історичних факультетів. Основне джерело історичної правди для майбутніх фахівців. В ньому "литовському" періоді з 600 сторінок присвячено ледве 20. І які це сторінки! Подія так і називається — "Захоплення українських земель Литовським князівством". Читаємо. Українська народність через надто складні і важкі історичні умови не створила окремої держави. (Відчувається, слюзи бринять на очах автора. Та чи не крокодилічі ті слюзи?) У боротьбі проти численних нападників за збереження своєї самобутності (тоді як ми бачимо робити це було прогресивно) вона звертала свої погляди до єдинокровного російського народу, до Російської централізованої держави, яка й стала другою опорою, центром, до якого тяглися всі здорові, прогресивні сили України, (треба так розуміти автора, що це трапилось ще в ХV ст.) (...) У середині ХІІІ ст. створилася ранньофеодална Литовська держава (і ні слова — як та де). Першим великим князем став Міндовг (1230-1263). Один з наступників Міндовга, великий князь Гедімін (1316-1341) завершив захоплення західноруських (білоруських) земель, розпочато його попередниками і приступив до захоплення південно-західних руських (українських) земель. "Залишається додати, що автор цієї праці — І. К. Рибалка.

Чи є у нашого автора одностайність? Так! Є. Видавництво "Наука", Москва, 1983 г., "Краткая история СССР". Ця група відомих науковців.

"До складних внутрішньополітичних обставин доходить загострення зовнішньополітичного становища. Від заходу загрожує Русі Велике Литовське князівство, (для авторів вже в ХІV ст. Русь це Московське князівство). Повстає в ХІІІ ст. в результаті об'єднання литовських племен (відчувається історики не бажають образити братній литовський народ, та досить сумнівно слугують істині). Велике Литовське князівство перетворюється у ХІV ст. в одну із сильніших (точніше наймогутніших) держав у Східній Європі, його князі вели політику широкої експансії відносно руських земель".

Чітко. Ясно. Ніяких двозначностей. Так і хочеться продовжити: Експансіоністські наміри правлячих кіл (...) і т.д. Є однак історики, що вболівають за своє реноме, але "слугуючи" зовсім не істині, змушені сидіти на двох стільцях. Та, чи то через відсутність правності колег ХІХ ст., чи від постійного втручання "внутрішніх сил" — це в них виходить досить кумедно. Найяскравіша поза при цьому у Е. Ф. Сидоренко. Розчерепенившись ще на сторінках сумнозвісної "Історії УРСР"

в 10-ти томах, автор досяг "довершеності", а поезію на 221 сторінці фундаментального 3-го видання "Історія Києва".

"В середині ХІV ст. (...) на знекровлені з горос столітнім пануванням кочових поневолювачів південно-західні руські (українські) землі прийшли нові завойовники — польські та литовські феодалі. (?) (а через 20 рядків)

Виступивши проти ординців, війська Великого Литовського князівства зтринула в Україні підтримку не тільки народних мас — селян та мішан, найважче страждаючих від гніту татарських феодалів, а також місцевих феодалів та церковників, що стреміли повернути для себе утрачені за час ординського панування політичні та економічні права. Це полегшило литовським військам захопити Київ та київські землі.

Включення південно-західних руських земель з їх головним містом Київом (?) в склад Великого Литовського князівства створило окреслені умовини для їхнього розвитку. Але водночас це поставило бар'єр на дорозі державної консолідації усіх руських земель". Ось у чому сум!

Отже з українськими історичними академічними виданнями все зрозуміле. Пливти попереду короля дозволяється тільки в королівському напрямку!

Цікаво, в якому напрямку пливають наші білоруські брати?

Воин якось тужно, без голосіння про "захоплення", повідомляють нам, що "Миндовг короновался в Новгородке". І все. Далі:

"У 1307 році литовський князь Вітень, до якого звернулися полочани з проханням допомогти їм очистити їхню землю від німців, остаточно підкорив Полоцьк." (...) "В 1320 році Вітебське князівство перейшло на Ольгерда як придане його дружини, по смерті її батька". 1326 рік Мінське князівство. Василь Мінський був давнім васалем Гедіміна". "В ті роки турово-пінські князі почали шукати підтримки та помочі у їхній боротьбі проти галицько-волинських князів у литовського князя Мендовга. В першій половині ХІV ст., за Гедіміна, в Туровській землі остаточно встановилася влада литовських князів."

("Історія БССР", Минск, 1977 г.) Ось він приклад зовсім не братерської поведінки. Білоруси віддали перевагу литовцям перед єдинокровними братами галичанами! Ніяк така поведінка не вкладається в "прокрустове коло" наших сьогоденних уявлень. може, тому й волає зі сторінок "Полымя" до нас голос:

"Ніколи ятвяги і курші не створили держави, тим більше такої, яка захоплювала руські князівства (...) Держва, про яку йде мова, була створена в середині ХІІІ ст. на підвалині Новгородського князівства, куди за воєвоначного князя був запрошений Міндовг, якого родове гніздо знаходилося поблизу Ашмян. Україна була не захоплена, а визволена від татар військами Ольгерда, звісно, разом з українцями. А у війську Ольгерда три чверті склали дружини з білоруських земель (...). Проте ми поки що не осмислили і не ввели у свій духовний житок таке унікальне явище, як відносини поміж народами у Великому Литовському князівстві від часу його повстання і до контрреформації. Поміж трьома народами — білоруським, литовським, українським, які склали насаження Великого князівства, на протязі століть не було національних ворожнеч, боїв, сутичок. Кажучи сучасною мовою, тут панувала інтернаціональність і єдність. Досліджень присвячених такій проблемі здається, немає. А шкода, бо вони вкрай важливі для користої інтернаціонального виховання молоді".

Ну а що ж литовці? Адже їх ім'я в історії Західну Русь ХІІІ-ХІVІІ сторіччя.

"Перетворення невеликої поганської держави (? прим. авт. — як відомо, Мендовг у 1246 році прийняв православ'я, у 1251 році католицизм, а 1253 корону, знаходячись в Новгородку) у Велике Литовське князівство внаслідок приєднання давньоруських земель стало можливим тільки під умовиною залишення широких імунітетних прав місцевому боярству. Не змінювались форми власності, не змінювались соціальні відношення та місцеве управління. (...) Союз був для всіх вигідний, оскільки постав він під загрозою зі сторони Ордену та Орди..." ("История Литвы", Вильнюс, "Мокслас", 1978 г.)

Як бачимо, місцеві історики не зовсім позбулися "шкідливих" впливів школи Грушевського — Покровського.

Не можна сказати, що сьогодні і на Україні всі історики йдуть "в ногу" з генеральною лінією.

В 1982 році у видавництві "Наукова думка" вийшла книга Г. Ю. Івакіна "Київ в XIII-XV веках". Виразно дотримуючись поглядів "вилучених" істориків, він побудував свою розповідь на міцному ґрунті думки Ф. Енгельса (див. вище т.22, стор.19) щодо цього періоду в історії Східної Європи. Підсумок роботи автор підбив словами: "Багато, дуже багато, незнаного та неясного в історії Києва XIII-XV віків". До кого звернені ці слова? До громадськості? До фахівців?

Нечисленна ж наукова продукція — єдина в 80-их рр. на Україні монографія присвячена Литовській державі — Ф. М. Шабульдо "Землі Південно-Західної Русі у складі Великого Литовського князівства", (1987 р.), крім детальної, сучасної розробки проблеми "дослідження головних тенденцій політичного розвитку (...) Південно-Західної Русі в XIV ст., має ті ж "науково-офіційні" постулати часів культу, волюнтаризму, застою, ще й де, в чому доведені до абсурду.

Постулати стоять ніби окремо від роботи. Оскільки вони не спираються на факти, хоча б такі "сьогодні в Дагестані за директивною місцевого начальства розшукуються факти, які мали б потвердити (...) добровільне його приєднання до Росії" (Р. Гамзатов, "Изв." 29.03.88), а впливають з розумувань, які названо "факти, які побічно підтверджують дане речення" (стор. 117), то вести з ними обґрунтовану "полеміку" досить обтяжливо. Краще, що витікає й з характеру нашої роботи, протиставити їм думки вчених, побудовані на "прямих доказах".

З першим постулатом, про поневолення українського народу литовськими феодалами — ми не будемо сперечатись. Тут можна зрозуміти молодого дисертанта. Він повторив те, що повторювали до нього.

А як зрозуміти його друге твердження про те, що в кінці XIV ст. відбулося "часове послаблення тенденції об'єднання її (Південно-Західної Русі — прим. авт.) з Північно-Східною Руссю (стор.4).

По-перше, хто саме і з ким саме намагався об'єднатись? Навіть Київська Русь не була якимось

єдиним політичним утворенням, ще менше це стосується П-Західної та П-Східної Русі XIV ст

Може автор має на увазі Тверь? То, дійсно, вона, як писав Покровський, була "литовським форпостом на горішній Волзі" і як на сьогодні вважає "Краткая история СССР" — "Антинаціональна (?) політика Олександра Тверського викликала величезне обурення на Русі(?)". Чи може втеча двох Гедиміновичів в Москву і участь їх у Куликовській битві на другому боці є ознакою таких намагань? Так відомо ж, що Москва (і цього не намагається спростувати навіть І. К. Рибалка в своїй "Історії УРСР") лише в XV ст. стає центром "об'єднувачих" намагань. Бо навіть за два роки після Куликовської битви вона в два дні була взята татарами і спалена!

Йшла безперервна політична, дипломатична, військова боротьба між Литвою, Москвою, Тверю, Рязаню, Ордою, Новгородком і в цій боротьбі "Всі намагання тодішнього московського уряду збільшити політичний потенціал Володимирського князівства в порівнянні з політичним потенціалом Литви не давали більших результатів". (И.Б. Греков, "Східна Європа і занепад Золотої Орди", стор. 127). І безумовно в цій боротьбі і Київщина, і Волинь, і Поділля, і Чернігівщина були на боці Литви. Щоб довести протилежне, автор третім твердженням намагається накинути думку, що Володимир Ольгердович, князь найбільшого, Київського князівства, Литовської Русі, "в передодень вирішального змагання з Мамаєвою Ордою притримувався промосковської орієнтації"! Хоча сам трохи вище говорить, що "про орієнтацію київських бояр і князя (...), по суті нічого не відомо"(117), тоді на допомогу стають "факти, які побічно підтверджують дане речення."

Ми не будемо тут шукати істину, наголосивши однак, що третя позиція автора слабша від попередніх. Але всі втрех вони становлять стрижень дисертації. Врешті-решт кожен має право робити власні висновки, навіть на основі "побічних" доказів. Згадаймо Вольтера: "Я не погоджуюсь з Вами, але я віддам життя за Ваше право мати власну думку." Висловимо ж свою:

1. Київська Русь не була монолітним політичним утворенням
2. Приєднання України в XIV ст. до Литви та Білорусії є не актом захоплення, але визволення з під татаро-монгольського іґа.
3. Говорити про тенденцію до об'єднання Московської та Литовської Русі до XV ст. передчасно.
4. Необхідна копійка робота по вивченню цього періоду історії на основі додержання марксистсько-ленінської методології в історичній науці.
5. Литовську династію Гедиміновичів можна вважати україно-руською в тій же мірі, як і нормальну династію Рюриковичів.

28.03.88

Олександр Коваленко

м. Київ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Богословія Києва

Дорога й дорога. І врешті вона звільняється від часу мого, стає поперед мене сама. Можемо розмовляти в спокою, бо коли часу мого нема, то не дивлюся і не ставлю речей в кінці дороги. Можна шукати сенсів, хоч з її появою воно трохи й непотрібно, якщо дорога є.

Дніпро котить Києвом м'ят так легко, наче власні хвилі, тут і досі все вимірюється ластівчиним летом. Та не дає він бути дитиною — ходжу вулицями твердо й зріло. Вулиці мені заширокі, затажкі від каменю, і зовсім не знаю чи йду вулицею, чи церковним майданом, чи не скверню стопами слідів колін. І не знаю, де впасти навколшки...

Перед старцями, що не розуміють свого святого Києва, зігнуті, озираються з подивом в очах, а десь унизу, лаючи наверхній світ, стара цілує останки печерських боговгодників Святого Києва їхньої пам'яті. А моєї пам'яті для цього замало. Лиш мати десь по тому боці Карпат шепотіла вечорами про золоті церкви... І я довго вірив у його святість. А тепер пошепки чи зуміє освятитися в друге.

У юрбі жінка у вишиваному — юродива — у моєму тілі росте павук болю, розповзається павутиння лініями нервів. У юрбі жінка кружляє знівченим божевіллям... коли дуже болить іду над Дніпро, щоб він високо проплив мною і заспокоїв. Гавран легко й дуже "ой, Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато ти, батьку, у море носив козацької крові"...

У висках пульсує і пливе монастир Покровський, по кров'яний, по крові обведений муром блюкають церкви й постаті в чорному. Одна тримала в руках воду, безнадійно лилася й лилася, на горді друга безглуздо колупала твердь, біля котроїсь повагом ходив голуб, що боявся тільки мене. Усередині чиїсь невидимі кроки босоніж залишили капці на чистій підлозі, і я вже не посмів ступити глибше. Не витримую присутності за спиною, відходжу. Вони стояли надалі, безплотні, як старі жінки, засушені в чорне, і тіло моє було тут ні при чому.

Поміж дерев тулився до монастирської покрівлі дивний час, в якому. Сковороду, як Біблію читають у селі Сковородинівка люди. І моляться...

Чому бути ще, коли юродство струменіє. А ти сягаєш глибше, доки в тобі є початок, доки непройденість. І глибоко, хоч уже тремтиш, і стримлять у мозку тонкі леза. І вже скінчиться і не буде вже, не буде відповіді. Давить, а ти дійшов докінця. Нікуди далі. Коли ти є — хочеш іти. А там треба збожеволіти і промчатися усім світом.

Вимотуєш зойк, щоб стало порожньо, щоб заміло і з тіла вийшли сухо павуки. Щоб страждання було м'яке й набрякле — як правда для цього народу...

Пропливаєш мною, і ми такі несумісні, уже давно нема в тебе плоті коли відчуваю тебе — не бачу постаті, лишень плин юродства любовного, Шевченко... винні. Та покарання розумові завелике, тоді питаю про його міру шукаю благовіщення, що моєму розумові завелике, зрозуміти — народитися смертельного покручу.

Є самота, і самотність людей небагатьох — коли не стає одного хтось самотнішає вдесятеро. Самотність друзів з Василювої легенди — судому підмінювати життям, ним п'янити, її сповідувати безкровно...

яка ти в мені збита, яка покручувана, і була досі, як ти говорила порожньою землею до одурілого, як ти діяла церкви в мені і посилала в моє тіло павуки, ти Україно, ти все мовчки, ти все навмання і дико й по старечому, народжуй покручено й томно і прокляти, щоб відійшли, та в дивовижні церкви з хорами в куполах...

Тягнеться Київ в небо Василювою долею, куполами церков... мій дивовижний часе двадцяти...

Звалище

Сонце вже намагалось засяяти над землею поранком, коли нарешті підійшов до здоровенного смітника — предмету нещодавніх гарячих думок. Здавалось — прийшов немов до рідного. Біля входу, на якому виділились застерезливі написи (бува, сподіваясь тут перш за все Сніду) упав ниць, затягнувся мілкогнилим тяжким повітрям. Воно розбилося на чверті, озлобило легені, і далі, благенькими смужками пішло у мозок, збудило й нашорошило його. Прокидалась у ньому якась таємна, досі йому незнама природа. Щось казало, що це подорож з роду дальніх відкривань, коли чуєш, що очі принаймні половини людства зовсім тебе не цікавлять, бо ти робиш відкривання для жменьки розвіріваних горобців, які у міжчасі обзаведуть тебе неголосним кубельцем і ти остаточно в таких умовах втрадиш силу дужої людини — будеш немов чужий дядько, з ногою на нозі, з прихованим оскверненням під блискучими повіками, бо серце віне а життя чомусь недожите. Всеохопно відчуття. Такого він завжди боявся, тому це не могла бути ЦЯ подорож, бо очі навіть однієї людини не були звернені на нього.

Очі.

Його очі не прискіпувались до деталей плями-фто-білистого смітника — обіймали цілісний образ того, що було найнепотрібніше для мешканців міста: заляжені папірці, всохлий сир, кльозетні викиди, зжовклі простині, руїни тахт, стільців. Неодмінно домінували тут папірці. Валався в суцільному болоті цей непотріб і граки, а тепер ще він, проходжаючись серед нього, немов у них якась причетність до того, що найнепотрібніше у людей.

Чого сподівався від цього великого смітника? — ні, це якраз недоречне питання. Ось-бо, коли тебе уповноважений чиновник карає ув'язненням тільки за те, що ти наважився шептухою заявити безмовному, що часи зараз непевні а дух життєдайного повітря кволий, тоді чого тобі сподіватися? От будеш жовтіти за ґратами. Скажеш: ніколи було думати про це, поки наді мною ще часом молилось небо. Так і тепер — був у великому смітнику — от і все. Чого сподіватися, коли усе твоє молоде життя, достатньо усвідомлене обставинами будня, прямувало сюди? Свідомість дерзала, пересвідчувала, що був уже всюди, всюди там, куди гнала ота шалена від дикого прагнення жити ненасиченість.

Дике прагнення жити.

Душа, роздираючи пухнастість тіла, якоїсь години сп'ялася на усі шість, чи пак, вісім ніг, заіржала, а тоді перебитими устами заявила, що вона не бажає більше нудьгувати у мірних коридорах його обмежених думок. Волі, нехай він дасть їй трохи волі, а то вона самого чорта приведе у гості, щоб яку пожежу спричинив абошо!

Він не міг не прислухатися до цього голосу, наболілого, немов стрімкою кров'ю стікаючого, бо налітав на нього спогад від Києва, столиці великої країни. А спогад був такий: пустирські вулиці. Сновигають тіні. Часом озветься десь сонце. Прихований голос заспіває пісню від якої моторошно у вимірі усіх семи солодких тайн життя. Вітер десь хльоськає одвірками й комизливо перевертає проходимі очі. Стояти на якомусь майдані — як статуя; споглядати перекинутими очима: вітер мішає тіні, вітер хльоськає одвірками, вітер пере-

слідує пацюків а понад хмарами літають літаки... Так споглядати, бути як статуя — тоді ти вже герой!

Не бажав, щоби зараз йому що-небудь згадувалось з днів перемеленої минувшини, бо він, як і душа його, метався на усіх своїх лапищах. Думав: древні предки вимагали довгих століть на те, щоб вивчити систему ходи на двох кінцівках, а він, їх недомріяний нащадок, рухається на чотирьох і гадає, що воно певніше, зручніше і взагалі...

На вершині пагорба знайшов залишок порослого цвілля огірка — з'їв його й помирився з посиленним відчуттям голоду. Почалапав дальше на усіх чотирьох кінцівках, точно так само, як і його душа чалапала. Кінцівки слизгались на замошених дошках, що якраз в цьому місці прикривали більшу купу залізаччя, яке, мабуть, хтось відвів для власних потреб. Отже люди, це запевне, таки приходили сюди. Люди, тобто ті, що вичищували брудне місто, ті, яким нічого їсти, та ще ті, які надіялись, нібито з найпоганішого непотрібу можна змалювати що цікаве для себе.

У них було якесь відношення до смітника, подібно як і у нього. Усі стежки дрімотного минулого вели до якогось вирішення. І він був тут, бо хотів цього, а ще сприймав себе як викидня.. без права повертання — атож він завжди був у товпі. Без права повертання, бо поки хтось товпі накаже перестати бути товпою — реченець призначений для земного життя закінчиться. Що тоді? Бо — ще очі світяться, ще небо ласкою запліднює мозок. І ось: тучі пливли на небесах. Були як завжди прекрасні і як завжди кричали, викидали пір'їними грудьми задубілі крижини чистоти — Чистоту Незвичайну. Отже, підводься, біжи, бо це така г о л у б і н ь, що ніяк побоюватись, що хтось стовпом чорніючим закричить: о к а я н н и й! Ніхто тебе не наздожене, бо голуби́нь була відвічно (як Мадонна Гараська), на її тлі птахи плодяться...

Скептично повторив: без права повертання.

Потяг пробамкав черговий кілометр. Мадонна Гараськашляхи курні за тобою. Ти моя. Ти послухай же мене: десь товпа біжить і порох падає на груди небес, проте скоро дощик піде, як у розповіді діда з довгою, сивою бородою, що ми його слухали, гадаючи, що він пом'ятий роками Андерсен.

Мадонна Гараська відвертала від нього свою прекрасну голівку. Казала: ти як завжди й заново нічого не второпав. А я мучуся. Ух! І журила повіки, які він кохав дотиком погляду, і її слова роздзеленькувались в ньому сотнями скляних сліз — не текучих, триваючих як сивина втомленої голови, коли одноманітно й послідовно вона ворюється у землю.

Він повз і повз. Здебільшого як папірець серед папірців, от — бумага. Час від часу перепочивав, читаючи уривки сапаючих листів, пожмаканих обкладинок, серйозно виструнчених газет та іншого, паперового виробництва. Тошо й тошо. Сморгід від великого сховища непомітно, як тарган грудку сира, вижерав йому тіло.

Вполудень сонце почало запікати йому очі, замулювати ніс — він відсторонювався під з'юшену грубосиньою фарбою парасольку і крізь діри у покрівлі споглядав фрагменти неба.

Бумага.

Два роки тому пішов з гуртожитку жити до жінки, Йолі Гладкої з оголошення. Спершу самотність кімнатки в три квадратні метри вивільнила його втомлений дух від намулу крикливих тротуарів прищкілля, тиску відійшлих життів зафіксованих в пам'ятниках, дошках пошани, палацах урочистих подій тощо. А втім, хвилини й тут, подібно як в кожному іншому місці, розростались, стелились далі й далі, і душа, як дракон вогнем, дихла бунтарством.

Йоля була уложена жінка і квартира давнього воїна (якого була дружиною) славного на весь світ війська у деяких сферах давала їй ранг чесної кумасі, в роді "дайш пабеду і всо"... Проте її перші виступи із "не тувовидими" відвернули від неї обличчя статечних матрон. Тоді повітря у квартирі начебто ушкварило навіжену полку і від того Йоля Гладка теж тільки "начебто" (портрети воїна повисали у кожній кімнаті, що, можливо, сприймалося деким несерйозно, та все ж, наспулені брови загрожували кожному, хто сюди заходив) зледащіла ще більше. Загалом, це не дуже займаюча історія, та з огляду на те, що вона мала місце в зовсім нещодавній час, слід було відвести їй трохи місця в оповіді про Нього та Звалище.

Отже, Йоля Гладка начебто зледащіла ще більше. Азіатська війна перестала мати для неї якусь значення. І нарешті, щоб до кінця увіритись в тому, вона таки зняла портрети зі стін і вони, портрети, озлоблені та мовчазні, при німій згоді усього патріотичного суспільства, злетіли смітничковою трубою хмарочоса прямо у ящик з гилями помідорами. Усе це стало відомо завдяки шепоту уст однієї, таки справді статечної матрони, яка, маючи звичку цікавитись життям суспільства, знайшла серед непринадливого вмісту металевих ящиків побиті портрети. Їхній спотворений томатним гилям вид вона занесла куди й слід було занести і вже самотужки врізала продовгу статтю під заголовком: "Герої нашої Великої Батьківщини вмирають двічі". Стаття великим тиражем пішла до рук громадян, що, на жаль, в наш час вже не могло вплинути на поведінку Йолі Гладкої. Відтоді вона почала, перекиваючи рота, усміхатися вслід матронам і багато казало, що це незвичайна хула.

Стільки-то випадків зайшло за час моєї зацікавленості квартирою Йолі. А зараз вже про інші події, що, як і попередні, мали місце десь поруч нас, можливо поруч нирок, або у тому місці вулиці куди ми якраз не попали, бо саме в телевізорі показували прекрасну байку після якої діти, немов від опіуму, зразу же заснули, а ми повторювали у очах завіконний, бетонний краєвид.

Слід визнати, що Його мало цікавило те, як саме поводить ся Йоля. В придачу в країні черговий раз виїз з лівга добре усім знайомий дракон, який, змочившись на майдані серед чимчикуючого робітничого велелюддя, та залишивши у центральному місці планшет з декалогом законів, поринув назад у лівго й планшет дивився на всіх з центрального місця майдану.

Отже, Йолиного квартиранта трохи немов змішували ці випадки сучасних днів, але не настільки, щоб хата перестала бути скраю. А тут саме прийшов зимний розкол — заметіль, крутоголова пурга синьою небесних туч і він думав, спершись на затишшя квартири, чи соціологи правдиві в тому, що дитина не доконче, чи пак, залевне не є людина, щойно-бо коли вона завчить перші людські символи може ввійти у славний сонм наймудрішого гатунку на голубій планеті. Для Нього була це проблема з рангу важливих вельми. Остаточно Він не змірився з становищем соціологів

і визнав, що людина спроможна займати місце у творенні вже з хвилини зачаття (взяти до уваги факт стимулювання починів мами вже з "позиції живота"). Був радий, що в лобу хвилину у нього достатня кількість доказів для цього. Більш-менш у той час Йолі Гладкій стало щось-якось не те. Вона почала регулярно запрошувати Його до спільного чаювання, що було явищем докорінно новим, аж поки не перейшло у звичку. Та після цієї звички вона забажала надати Йому ще й інші. Наприклад, щоб він приходив до ванної кімнати чистити її спітнілу спину, коли вона саме у пінистій купелі. Спершу Він настожився, а потім сприйняв це як атаку на його квартирну волю і сказав подумки: соб-цабе! Кілька днів пізніше, з тасним жалем подався назад до гуртожитка. А втім, це не перешкодило Йолі начепити на Нього ярлик, мовляв, "цей п'ятий бахур, це, ніде правду діти, від нього...". Слід було вжити цілого ряду адміністративних і не лише (благородна крочкуватість законів цієї країни!) заходів, щоб він не став аліментничком-початківцем при тому не усвідомлюючи доречно, що таке сік яблуні навесні, або людина на тлі бабиного літа.

Ось так закінчилися історія із Ним та Йолею Гладкою, відставною дружиною емеритованого передчасно воїна славної на увесь світ армії.

І це був якийсь етап смітника, якого продовження неодмінно наступить, бо небо, як завжди, було голубе або хмаринне, і вулицями йшли загонні робітників на яких дивився планшет, що біля нього змочився дракон, відходячи у незбагненну темінь свого лівга, звідки все видно й де бувають, як несе чутка, усі сорти проститутток, що назажди відійшли з-під планшетних зупинок, на яких холод, вітер а вгорі небо. Та чи так воно — хто його знає? Але ось вже була Йоля Гладка, була і вулиця, де робітникам вітер знімає шапки з голів і вони бігають за ними поміж зувинкю, мініатюрні смітнички, а потім ідуть додому й телевізор каже їм байку, щоб вони спали якомога солодше. Ех, затишшя квартирного протікання часу! Коли з нього споглядаєш обмотану вітром вулицю, все думатимеш: як добре, що є квартири й байки, в яких, з малими хвилинками винятками, все доладу.

Навертаються слова про вулицю. Ось позває Він.

Над гуртожитком, як і над усіма іншими спорудами, та взагалі землею, пливло зачумлене небо тих днів. І кликала його краса, бо небо, хоч зачумлене, казало: яка чиста є краса! І розпинало небо груди, і капав дощ на його висоплений язик сповнений переосмислених, передуманих, погрозлених і інших слів. А Мадонна Гараська все частіше відвертала від нього голяву з прибитою ромашкою по якій дріботів вечірній комар. Її кучері заплітались йому на віях, помахували ними і це виглядало так, ніби Він був дуже чимось здивований. Тоді Його гнало кудись. Під ступнями земля голосно віддихала. А Він так боявся, щоб не забути, що понад нього розляглося справжнє небо, якого не змурували ні робітники, ні дракон, хоч цей останній і на ньому повішав свою планшету, щоб навіть мавпа від тропіків бачила обліянку, як їй буде хороше, коли вона нарешті покине свою мавп'ячу породу й перейде в люди, яким вечорами телевізор каже байку, а квартира тукає безшеселним, безмовним затишшям. І мавпа, взявши людську позу на гілляці баобаба, чухала заросле підборіддя, думаючи — аво — аво — аво — я вростаю в еволюцію... і показувала зарослий зад.

Тоді гнало Його кудись, а втім, Він дивився на справжнє небо й думка як грак билась серед білого, аж прозорого поатря.

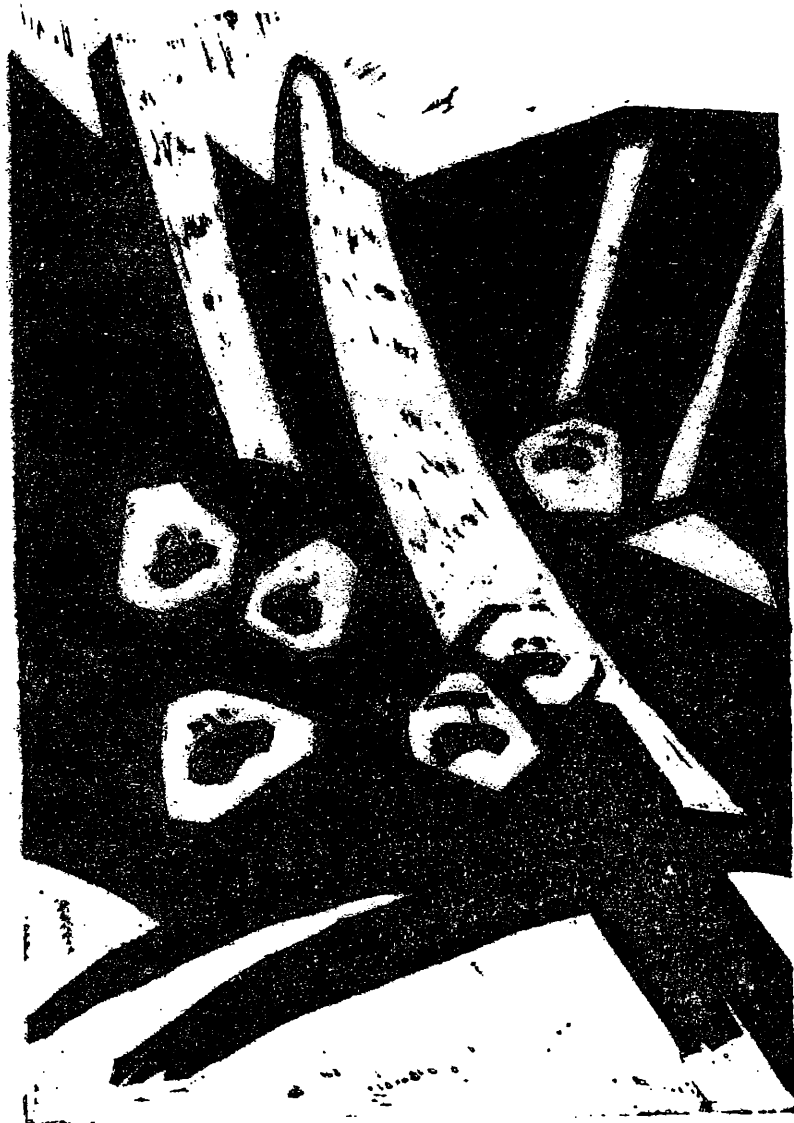
Увечері до великого смітника прийшло двоє і заявило, що Йому слід забиратися звідси, бо це

терен їхньої денної виручки, яка, до речі, останнім часом звелася до мишачої постаті, бо зараз люди погані та вкрай віддають на звалище дрантя лямі в останньому моменті розкладу. І вони ще горлячили. І нагромаджували злість на нього щоб воцарилася досада. Він подумки відзначував: як добре, що у нього відмінна варіантність ш л я х і в к і н ц я , бо й справді — дрантя в останньому моменті розкладу може нагодувати тільки його, для них, очевидно, вже ніколи воно не зросте до помірно врівноваженої виручки — їхні голови ще несуться дупницею високо, тільки руки тихцем простягаються до найгіршої нечисті, а очі лживі, проколені лише безгрішними ахісєлними сподіваннями. Так він подумки відзначував, а вони брали його за брудні, аж лискучі руки і серед лоскотливих пенделів витискали перед ворота із застеражливими написами. Він чекав, притулившись до шкіри топої, поки вони підуть обвантажені мішками сповненими пашюк, шмаття та іншого добра, яке недалекий друг продасть за кілька штовханів хліба та пива у тремтячий рот. Тоді падав мря і, як раніше, повз на двох руках і двох ногах до осереддя цього кількагектарного охвища непотрібу, хоч, по-правді, він навіть не пробував збогадуватись, де саме те осереддя? Чи,

саме, потрібно йому якогось осереддя?

В процесі просування минав уривки листів, статей, часом втомлено біг очима по літерах і ні разу не подумав про маму. Бо думати про неї тут значило відтворити дух старого дому і не тільки. Бо ще було утасне життя вагітності, яке, бувало, бігало йому в очах чорними плямами, вмалюючись хвилинами чіткіше, а то замазуючись немов перші краплі грозової хмари на шибці вікна, за яким в повені краплинок димчастий сад стрибає крізь калюжі, несеться мов у напрямку свого життєдайника — пурхливого дощика. Отже, чорні хмари нав'язували йому думку про пелехату юнку, якої руки змикаються над його головою, а серце б'ється власним ритмом, якого йому не наздогнати, бо воно — крок і стрибок, тоді місяць, оголені дівчата на схилах Карпат, і хмари їмлі в'ються як зажурені чарівниці після невідального шабашу.

Говорив: Мадонна Гараська! Дні немов човен на крутій воді прослизують крізь наші сплетені руки. Як човники години укладаються в діл... Мадонно моя ти тримай береги своєї спідниці, щоб вітер не насміявся у хвилику сповідань, яка колись напевно прийде, — казав він і продовжував: Мадон-

до вірша В. Стуса "...Отак й живу, я мавпа серед мавп"

на Гараська! Ти не є велика картина з Третяковської. Ти є скорше як перевертний туман досягання, а отже, поранку весни. І зовсім не знати, хто прийде літком до саду, щоб піднести воду до твоїх стрибливих ніжок, Мадонна Гараська. Ти-бо нині йдеш вулицею у напрямку планшета дракона, а із смітничків при зупинках випинають мордочки, на твою думку осоружні пацюки, і ти підносиш парасольку на те, щоб запрошати цю нечисть, яка, зовсім не знати звідки взялась у цьому гарному місті. Ти йдеш далі і за тобою більше не біжать червономорді пацюки, яким ти поприбивала очі, щоб, ну саме, може, щоб не споглядали складок твоєї нової сукні і не подумаєш, що пацюки народжуються тоді, коли ти спиш, коли бездумно травиш красиви землі, або йдеш гріючи зуби на сонці, щоб подивувалося твоєму золоту, яке для твого сяючого усміху відкопують інші, двоножні пацюки у далеких копальнях. О, Мадонна Гараська, ми проведемо ще не один вечір в квітниках відпочинку і, нарешті, ти сміятимешся до мене не устами, а лицем — а над нами пливтиме зачумлене небо. Я попрошу, щоб ти відшукала на його необмежностях цяточку мене, а ти ще трохи всміхнешся і зад спідниці махатиме мені прощання немов хвіст здорового котика, хоч тобі далеко нічого до котів. Бо ти як перевертний туман юності не знаю хто піднесе воду до твоїх стрибливих ніжок. Бо я ще бажаю, щоб ти подивилася на китицю сотні людських поколінь і, знов таки, хоч на хвилику, одвела зір від витканої тобою всеобнайдійності. Пізнай-бо нарешті — ліщина народжує лише горіхів і тут тобі можна завагатись лише з вибором: чіт чи лишка? Пізнай-бо нарешті — твої дні тільки до найближчого повороту, далі — туман, бо ти при мені відвічно.

Це я так говорив до тебе, коли на підніжку планшета пхали мені піку в кишеню мого власного плаща, питаючи: "ну як, як пахне смердь? Знаєш вже а чи може слід пірнути з тобою глибше?" Так воно буває, Мадонна Гараська. Моє волосся ще й надалі бігає на твоїх віях.

Він повз на чотирьох. Вітер кидав у лице залишки сніданків від теплих жител (де телевизор...), уривки листів з-під гарячих рук, і він повз обліплений як завбачливий дідуган, що в юні роки проголодувався до болю. Папірці заліплювали йому очі, мішались, веретенились, творилась мозаїка нічогонезначущих слів. Вони — слова-слова-слова, — липли, налізали, гаркали, немов сало сковорідку яложили йому очі, гранували їх у лінії, що нагадували мережку павутиння. Він погрузав, і рухався, і погрузав глибше-глибше. Навіть не чув, як вітер видирає йому черговий жмут волосся. Потім все затихло й запанувала велика тишість. Нічого не бачив. Відшукав себе у смітничковій кімнаті. Відчув спокій і пересвідчення, що тут тільки пацюки докінчують свої вечери — більш ніхто.

Спокій навів на нього сон. Спав коротко і здорово. Снились йому всілякі малі смітники. Це було колісь. Це було взимку. Якось вже тоді він відчув особливу принаду до них. Любив ходити дуже вранішніми вулицями і зазирати до мініатюрних, культурних, виставлених для ока товпи, смітничків. Вони розливались животами серед пластичних тротуарів — потім, десь, як завжди, йшла товпа на зборище велелюдне. Ну, товпа! Все.

Тоді, взимку, він не сподівався знайти в смітничках щось особливе для себе. Навіть голод тоді ще не заворожував йому мозку, як тим, що йшли поперед нього і вижерали з-поміж друкованих паперів кожну обсмоктану скорину. Тоді він теж повз, від смітника до смітника — це здавалось незвичайним навіть старцям (хто скаже чому? коли поруч, було, повзали інші люди — повзали від докорінній гнилі і ззовні нічим не різнилися від

нього?) і вони, коли надібали, гнали його від себе кийками. Можливо, тут спрацював древній закон, мовляв, теж жебрак, та не наш! Коли падали на голову кийки і гупало в голові — це не було приємно, а втім, принада дикого, стимульного пошуку гнала його від смітника до смітника, бо непотріб благословився до постаті обіцяного, заповітного, що затратила його мама в неокресленості стежок своєї юності: "Бачиш, Мадонна Гараська, ці пам'ятні вишні ми споживали далеко звідси, ще тоді ти вміла читати прості, закохані у сльозах людські очі, для яких найбільше щастя, це приголублення змоченого волосся у весняній грозівій зливі. А тепер я йду власним поглядом в крайні, неважні аспекти наших вулиць, так, що коли ти й зустрівла б мене притуленого до землі, то не зреагувала б, бо я став не більший пороку на тротуарі й ти помандрувала б далі, втулюючи свою прекрасну голівку між коренасті крона дерев. Я все-таки посмів би поглянути на тебе й здивувати себе, що ти виросла мені до величини всеобрійного красивиду". І взимку старі дідугани старими вулицями гнали його, а ображені чомусь собаками втікали до старих кам'яниць і вили, як дзвони, як подзвін давньої, ще недобитої цивілізації, від якої кружала на тихому океані заглядають прирешлим видом у небо.

У власній смітничковій кімнаті почував себе не так уже погано, нарешті, нічого не бачив, нічого не мусив топити у сльозах. До чоловічків прилипла товпа слів, так, що навіть до сну не змикались йому повіки. Згадав монахів з Києво-Печерської, подумав про аналогії. Смішно — сказав. О, Київ! Вулицями біжить вітер (це було нещаслива поїздка з краю дитинства, ти, Мадонна Гараська, залишалась лігвом, коли я сідав у потяг. Так, ти напевно вже цього не пам'ятаєш, хоч ти моя навікі! Я це знаю напевно, Мадонна Гараська!), а з-за шибок крамниць визирали сотні продавальниць і всі світилися золотими зубами ніби ярмаркові цуцики на місяці. А у печерах всі заснули й нікому не довелось померти, тільки чорні обличчя нагадували, що десь є смерть, тільки от, проблема, вона забарилась десь на далекій відстані звідси, і доводилось за життя чорніти й від утоми на цілі десятиліття лягати у скляні спальні мішки — така була це втома... О, Київ! А кволий вітер бігав завулками, клаптями побитого тіла звисав з плізучих на хмарах хрестів. А ще від завулків набігав тупіт дитячих голів — щоденність наряджалась для дійсності.

Мадонна Гараська.

Гладуха Йоля.

Гарячий від застережливих написів гуртожиток.

І остання путь по волі — таким чином вдалось преповісти зміст текучих днів, вирізаних духмяним скальпельом з суцільного тіла. То вже все. Йому ще може тільки давній усміх Мадонни Гараськи ввижався час від часу а далі йшла елегія і я не стану її переповідати, бо й сам, врешті, я десь тут, біля давнього коханця Мадонни Гараськи. Ось я можу ще підслухати темну ніч смітника, оцю боязнь — що неба не видно. Там де пацюки — вічні, трепетні, бунтарські — там не видно неба. А ще уранці проснеться велике місто. Рушать смітні в своїх модерних машинах загрузених викиднями жител — усе в подарунку Великому Сховищу. І ні вони, ні віковічні підцерковні проханці нічого не схочуть знати про нових приятелів пацюків, що завелись під стріхою тротуарних мандрів.

Боже, яка хула виповзла на наші серед років пливучі скроні. Навіть не свина на наших скронях, а от, просто, жажлива хула. Вона вишкірилася і ч е к а є.

Роман Крик

Недокінчений експеримент: мистецтво українського авангарду

Відродження 20-их рр. було найцікавішим і найбільш плодючим періодом мистецької експериментації і творчості в українській культурі нашого сторіччя. У цей період авангардні рухи виникли в усіх галузях мистецтва й культури. Вони, через свою енергійність, ентузіазм і невтомну експериментацію, змогли впродовж десятиліття не тільки усучаснити українську культуру, але також поставити деякі галузі українського мистецтва в провідні позиції на полі інтернаціонального модернізму. Іронічно, що, хоч з інших причин, мистецтво українського авангарду 20-их років є занедбаною ділянкою науки як у Радянській Україні, так і в українській діаспорі.

На Україні авангард довго відкидався за свої ідеологічні "недотягнення". Просто не можна було погодити творчості авангарду з канонами ортодоксального соцреалізму. Поза Радянською Україною твори авангарду були відкинені за стилістичну "недоступність" і, головню й знов іронічно, за свій комуністичний характер.

Радянські мистецтвознавці ще й тепер аналізують мистецтво українського авангарду не супроти світових мистецьких течій, але з пункту бачення їхнього оросереднього "інтернаціоналізму". Вони пояснюють, як поодинокі твори авангардних мистців указували розвиток соцреалізму. Проблема такого аналізу полягає в тому, що хоч соцреалізм виринув з існуючих, часто другорядних, стилістичних джерел, то потім був штучно запроваджений сталінськими ідеологами. Навіть поміж науковцями, які не поділяють комуністичного світогляду, бракує таких, що ширше розглядають мистецтво українського авангарду 20-их років. Вони часто спрямовують свою увагу на досягнення окремих мистців і не розглядають ширших стилістичних явищ.

Існує також підстава для проблеми самого визначення українського авангарду. У Радянському Союзі, як і на Заході, мистецтвознавці часто не відрізняють українського авангарду від російського. Часто мистців з обох націй вони виставляють під ширшим заголовком радянського авангарду. Деякі роблять це через свій "інтернаціоналістичний" світогляд, інші просто не визнають культурної відмінності України, а ще інші просто не хочуть розплутувати цієї дуже складної проблеми. А вона йде від того, що мистці з України часто вчилися й працювали або в Москві, або в Петербурзі, натомість мистці з Росії працювали і в Росії, і в Україні. Краще ніж розв'язувати проблеми походження, в яких часто годі дійти надійного висновку, розглянути творчість авангардних мистців у світлі тих мистецьких середовищ, що в них вони працювали і розвивалися.

Одною з головних перепон для студій із українського авангарду є брак документації і матеріалів. Оригінальні праці з 20-их років дуже рідкісні, багато знищено, інші сховані під лжками або в підвалах музеїв та архівів. Без доброї волі й співпраці власників, чи то приватних осіб, чи установ, майже неможливо дійти до тих цінних творів. Дуже мало образів українського авангарду виставляється в музеях України й інших частинах СРСР. І, на жаль, мало праць авангард-

них мистців дісталося до музеїв і колекцій на Заході. Тому про більшість малярів українського авангарду західні мистецтвознавці майже нічого не знають. Дотепер не відомо чи є такий колекціонер, любитель українського авангарду, як Юрій Костакіс (колекціонер грецького походження, живе в Радянському Союзі, зібрав дуже велике число праць російського авангарду), який зберіг би твори українських мистців 10-их і 20-их років.

Радянські джерела про 20-ті роки на Україні досить обмежені. Вони або подають інформації в згущеній формі, часто без ілюстрацій, як у *Словнику художників України*(1), або з обмеженим дуже одностороннім аналізом, як у *Історії українського мистецтва*(2). Однак час від часу появляються окремі дослідження, наприклад, і. М. Вериківської *Становлення української радянської сценографії*(3), або монографії про поодиноких мистців, наприклад, книжка Зіновія Фогеля про Василя Єрмілова(4) або монографія П. Мусенька про Федора Григоровича Кричевського(5). Усе-таки нема загальних монографій про цей період.

Тому теж можна констатувати, що до недавнього часу радянські мистецтвознавці занедбували цей період, залишаючи "білу пляму" в історії української культури. Український мистецький авангард був частиною ширшого відродження, яке Сталін задушив своєю антиукраїнською і антимодерністичною політикою 30-их років і тому довго залишався недосказаною темою.

У міжвоєнні роки мистецтвознавці в Західній Україні на загаль поминали мистців авангарду через їхні близькі зв'язки з політикою комуністичної Радянської України. Відкинення радянського авангарду разом з загально консервативною академічною атмосферою в Західній Україні перейшло на еміграцію і залишилося до великої міри в старій генерації мистецтвознавців дотепер.

Хоч загалом період авангарду 20-их років це занедбана тема також між молодого генерацією мистців і мистецтвознавців української діаспори, усе ж є винятки. Нещодавно вийшла цікава книжка Мирослави Мудрак Ціскевич про мистецьке коло авангардного журналу *Нова Генерація*(6).

Модернізм у мистецтві можна визначити як відкинення перестарілих академічних канонів і пошук нових тем та предметів. Авангардні стилі є радикальні відламки модернізму, які не тільки відкинули "мистецькі правила" минулих стилів, але й розробили нові стилістичні і технічні методи, щоб ефективніше передати свої нові й відмінні світогляди.

Члени авангардів і в Західній, і в Східній Європі були неконформістами не тільки в поведінці, але й у всьому своєму мисленні. Хоч вони й пропонували нові радикальні і цікаві розв'язки мистецьким проблемам, то здебільшого не заходили в специфічні політичні ідеології. У своїх есе і маніфестах вони повністю відкидали старий лад – проголошували новий і кращий світ, хоч би тільки мистецький, який їхнє мистецтво створює. Це також ясне в есе Аполінера у Франції

Григорій Нарбут, *Поезія* для журналу "Мистецтво" (1919)

І теоретичних працях Олександра Богомазова. На Україні авангардні мистці були заражені революційним духом, що сповняв повітря початку нашого століття. Живучи за романтичним принципом некомпромісної індивідуальності кожного творця, вони засуджували старий, гнилий лад і оспівували новий світ, що його збудує новітня технологія, поступ точних наук і, передусім, авангардна культура. Але авангард, як група та індивідуальні мистці в ній, мала досить неясну ідею свого місця в новій політичній системі. На Заході й досі авангардисти не докінчили знають, де їхнє місце в політиці. На Україні, після розвалу царського уряду, питання мистця і його місця в новому політичному ладі стало ключовим.

Деякі мистці, наприклад, Олександр Грищенко (1893-1978), після кількох років нового ладу рішили емігрувати на Захід. Інші вирішили повернутися на Україну, яка з 1917 року зазнавала величезних політичних змін. Григорій Нарбут вернувся з Петербурга, Василь Єрмілов повернувся з Москви, а Михайло Бойчук і Анатоль Петрицький покинули Західну Європу, щоб помагати в будові нової держави.

Розв'язання Центральної Ради УНР та гострі зміни урядів у роках 1917-20 змусили українських культурних діячів пристосувати свої методи та намагання відбудувати українське мистецтво й культурне життя до вимог існуючого уряду.

У перші роки свого існування Українська Радянська Республіка досить сприятливо ставилася до українофільських прагнень інтелігенції. Під ленинським гаслом "народна у формі, соціалістична в змісті", радянська влада заохочувала динамічне відродження української культури. Попри те, що на Україні впродовж періоду відродження існували численні і часто ворогуючі культурні й мистецькі організації, усі вони, чи то більш консервативні, чи то більш радикальні, мали за свою мету створити синтез рідної культурної спадщини з найбільш прогресивними західноєвропейськими мистецькими течіями. Авангард був відданий українській культурі й прагнув створити культуру рівновартісну модерним європейським культурам. Це, разом з його відмінністю від радянського російського авангарду, захистом цієї відмінності, укінці його знищило.

Твори і українського, і російського авангардів мали багато спільних стилістичних рис, хоч

філософські підпори обох рухів в основному різні. Оба авангарди мали подібні стилістичні джерела, з одного боку місцеві джерела, ікони й різні види народного мистецтва, з другого, західноєвропейські "ізми": фовізм, кубізм, футуризм і експресіонізм. Підхід російського авангарду, однак, різко відрізнявся від українського. У різних своїх маніфестаціях і деклараціях російський авангард рішуче відкидав можливість західного впливу на свою творчість. Такі мистці як Олександр Шевченко у своєму "Маніфесті неопрimitивізму" або Михайла Ларіонов у своїх теоретичних працях, заперечують очевидний вплив кубізму й футуризму на їхні твори і заявляють про власну стилістичну оригінальність і незалежність.

Українські мистці позитивно й сприятливо ставилися до західних стилістичних впливів, але, як бачимо в теоретичних творах Олексія Грищенка, вони разом з визнанням провідної позиції західноєвропейських стилів, кубізму й футуризму, не відкидали українських джерел. Грищенко, як і інші члени українського авангарду, уважав, що їхня творчість була частиною, хоч відмінною, широким інтернаціональним стилем. Як пропонував і Грищенко, і Михайло Бойчук, вони черпали не тільки з західних сучасних джерел, але і інших, цікавих їм стилів, як, наприклад, з італійського проторенесансу і, очевидно, з української іконної традиції.

Після революції виявилися ще різкіші різниці поміж українським і російським авангардом. Крім основної культурної ксенофобії російського авангарду виявилися різниці в культурній політиці Російської Радянської Республіки і українського радянського уряду.

Джералд Госкін у викладі "Котел викривлених культурних сплавів" ("The Flawed Melting-pot") (7) представляє цікаву тезу, яка розяснює різниці поміж російською і українською культурами і в цьому контексті показує деякі з підставових різниць між авангардами в Радянській Росії і Радянській Україні. Госкін твердить, що різні нації Радянського Союзу розвивали й розвивають свої рідні культури на зразок однієї схеми. Росіяни як члени найчисленнішого народу радянської держави віддають свою культурну енергію розвитку державної структури. Для росіян, подібно як і для такої ж великодержавної культури англійців, політичні традиції, церемонії і надбудови пов'язані з державними функціями, становлять більшу частину їхньої культурної свідомості. Для англійців і для білих росіян їхня культура кружляє довкола королівського або царського двору, для сучасних росіян їхня "російськість", їхня національна свідомість, до великої міри, визначається сучасними державними функціями культури.

У випадку мистецтва українського авангарду, воно такої ролі не виконувало, чи не виконувало як основної функції. Час політичних змін від 1917 року був для українських мистців, головним чином, часом відродження національного життя і тому теж можна припускати, що український авангард 20-их рр. був формою, стилем досить подібним без огляду на політичний лад. Це звичайно під умовою, що не був би це лад і уряд явно антиукраїнський.

Авангардні мистці зосереджувалися на творенні нової української культури, політичний лад не був для них справою основною, хоч не можна, очевидно, заперечувати політичні ліві переконання більшості з-посеред них. Натомість у Росії після революції ідеї комунізму були центральними в розвитку творчості авангардистів. Дотримуючись вироблених партією міри, авангард у Росії швидко пройшов експериментальну фазу конструктивізму.

му і почав індустріальну творчість продукціонізму. Російський авангард почав пристосовувати свою творчість, у комуністичному дусі, до практичного вимого індустрії та уряду. Він покинув непожиточні

ділянки мистецтва: образотворче мистецтво, скульптуру тощо і почав робити взори для речей буденного вжитку. Його енергія йшла на взори для одягу, меблі, посуду і т. п. Відповідав також на декоративні потреби нового уряду: творилися нові цікаві взори на афіші, книжки, стінні газетки, пам'ятники. Українські мистці займалися подібними проектами, та не доводилось їм спрямовувати свою творчість виключно на твори прикладного мистецтва. Саме зусилля творити культуру на європейському рівні було належним внеском у новостворену Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Інакше кажучи, російський авангард творив комуністичні твори в контексті нової комуністичної держави, а члени українського авангарду творили українське мистецтво в рамках нової Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Різними були також підходи російського й українського авангардів до власної творчості. Російський авангард творив нові стилі використовуючи джерела подібні до тих, що їх використовували українські мистці, але для російського авангарду процес творення нової сучасної культури був процесом послідовного відкинення усіх небажаних і непотрібних, на його погляд, стилістичних і ідеологічних елементів. Добрим прикладом цього підходу є Казимир Малевич зі своїм *Чорним Квадратом* (1913). Під час *Виставки 0-10* (перша супрематична виставка, 1915) він почепив цей образ у куті залу, у місці, де в сільських хатах вішались ікони. Цим способом Малевич представив у згущеній формі не тільки ідеї стилістичного формалізму, але й спрощено передав важливість іконного мистецтва на авангард. Після революції мистецтво перестало бути центральною іконою авангарду, мистці зв'язали свої стилістичні змагання з новими потребами і стали творити своєрідні модерністичні "ікони" для нової влади. Ось приклади таких творів: *Клином красним бей белых* (1919-20) Ел Лисицького і *Пам'ятник Третєму Інтернаціоналу* (1919-20) Владіміра Тат'яна. Кінець-кінцем сталінський уряд відкинув навіть ці елегантно вимовні твори, як недоступні і ідеологічно помилкові.

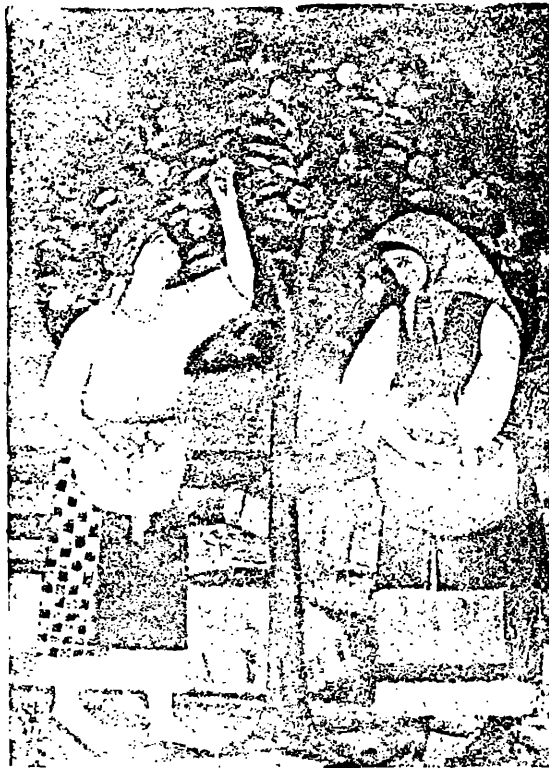
Українські авангардні мистці змагали творити нову українську культуру в процесі селективного синтезу. Вони вибирали важливі моменти інтернаціональних течій і переплітали їх з українськими мистецькими традиціями. Їм було найважливіше, щоб не тільки здобути якнайширше знання світової культури, але й через цю точку віднайти та переосмислити українську культуру.

У 20-ті на Україні не було таких урядових тисків, як у Росії, де можна сказати, накинuloся перехід від нефігуративних експериментальних стилів до індустріально-прикладного продуктивізму. У період українізації на Україні (1924 - 30 рр.) панувала більш свободна культурна атмосфера, ніж у Росії. Український авангард продовжував свою експериментацію, використовуючи мотиви візантійської ікони, козацького барокко і народної творчості. Використовувався також стилістичний досвід інтернаціональних стилів, кубізму, футуризму, конструктивізму, продуктивізму.

Хоч українські авангардні мистці позичали елементи з найкращих мистецьких традицій українського народу, ці запозичені мотиви вони перетворювали і використовували модерним способом. Найвидатнішим мистцем, що використовував традицію народного мистецтва і елементи козацького барокко був Григорій Нарбут (1886--1920). У заставці *Поезія* для журналу *Мистецтво*

(1919)(8) він використовує стилізовану постать жінки в народному одязі на тлі декоративних мотивів, які є продуктом схрещення рослинних мотивів народної творчості і козацького барокко. Сильні спрощені лінії лиць, як і зграбні лунки одягу центральній постаті виявляють також вплив візантійської ікони.

Довга мистецька традиція візантійської ікони на Україні була для авангардних мистців найважливішим з народних джерел. Мистці школи Михайла Бойчука (1882-1939?), тобто так звані неовізантиністи або бойчукісти, найбільш безпосередньо використовували цю традицію. У творі Тимофія Бойчука (1896-1922, Михайлів брат) *Біля яблуні* (1919-20)(9) чітко проступає вплив ікони у спрощених лиць і монументальних постатях центральних фігур. Округло вигнуті площини локального кольору і легка моделювання тих кольорів виявляє не тільки вплив ікон, але також західно-європейського формалізму. Інші живописці теж черпали з візантійських традицій і це не тільки стилістично, а й технічно. Бойчук та його співпрацівники й студенти, у своїх великих декоративних проектах відновили метод малювання фресок, тобто малювання розчином пігментів на мокрому гіпсі. Мистці, які працювали на менших планах ніж бойчукісти, відновили середньовічну іконну техніку яєчної темпері. Федір Кричевський (1879-1947) використав темперу в образі *Сім'я* (1925-27, центральна частина триптиха *Життя* (10)). У цій праці поза спрощеними лицьми,

Тимофія Бойчук, *Біля яблуні* (1919-20)

схожими на ікони. Кричевський зумів скласти серію ритмічних луків у досконалі спіральні композиції. Вона виявляє не тільки широке знання іконної традиції, але також глибоке розуміння динамічно-формалістичних західних стилів. Можна сказати, що Кричевський, як і Бойчук, уживав елементи модерних стилів, щоб створити спокійні, стабільні "модерні ікони". Подібно інші мистці, наприклад, Анатоль Петрицький (1895-1964), використовували елементи ікон ради створення кубофутуристичних композицій. У ескізі костюма до п'єси Остапа Виши *Вія* (1924)⁽¹¹⁾ Петрицький вживає увігнуті і випуклі площини, запозичені з візантійської традиції, разом з низкою ритмічних луків, щоб створити, не як Кричевський спокійну стабільну композицію, але щоб розколяхати і додати динамізму своєму творові. У рухливості цього рисунка явний вплив футуризму, а заламані площини Петрицького і його використання клаптиків узору вказують на вплив синтетичного кубізму.

У 20-их роках різні стилі співжили не тільки в мистецьких кругах України, але навіть у найпрогресивніших групах українського авангарду. У працях Василя Ермілова (1894-1967) бачимо перехід від кубофутуризму до конструктивізму. У *Портреті Мужчини* (1925)⁽¹²⁾ виривають не тільки знайомі елементи ікони, у округлих і заламаних площинах лица маємо теж прямокутні конструктивістичні елементи. У цьому творі Ермі-

Федір Кричевський, *Сім'я* (1925-27)

Василь Ермілов, *Портрет мужчини* (1925)¹

лов представляє візуальну гру значень. У спробі створити модерну ікону він вивертає звичайні іконні елементи і замість того, щоб тло було металевим (золотим) він творить чоловічу голову з блискучого металу.

У 20-ті роки в Радянській Україні співжили різні прогресивні авангардні стилі. Разом з ними існували і більш консервативні. Мистці з останнього табору працювали здебільшого в натуралістично-документальному стилі і відтворювали "історично-революційні" теми. Вони зосереджували свої зусилля на мотивах індустріалізації і колгоспного будівництва. Загалом у більш або менш спрощеній формі було це продовження реалістичної традиції передвижників. У стильовій сфері притаманний був їм консерватизм, а їхні твори, на відміну від витончених праць авангардистів, були емоційно й інтелектуально дуже доступні.

Спершу ніби й неясно чому Сталін здавив динамічний мистецький ренесанс і поставив за норму соцреалізм, стиль спертій на творчість тих менш амбітних, менш талановитих і менш цікавих, другорядних мистців. Політика, що знищила авангардні стилі на Радянській Україні і в цілому Радянському Союзі має корені, крім диктаторського підходу Сталіна до мистецтва, також певне філософське "недотягнення" марксизму, саме в ділянці мистецтва, що дало змогу появитися й так радикально антиестетичним тенденціям у соціалістичному мистецтві, які спостерігаємо в 30-ті і 40-ві роки. Загальне здушення культурного відродження, специфічно на Україні є вислід послідовної антиукраїнізаційної

політики Сталіна. У тому контексті варто нагадати слова Жана Бовділарда, який твердить, що хоч Марксові роздуми перемогли буржуазну моральність, та його філософія виявилася безсилною перед буржуазною естетикою(13). Ленін, попри добре засвоєний літературний і мистецький смак, не міг знести авангардних творів і пропагував прогресивні аспекти реалізму, беручи за взір російських класиків, передусім Пушкіна в літературі та передвижників у образотворчому мистецтві. Сталін зовсім відкидав авангард. І насколи Ленін своїх особистих поглядів не ставив за непомільний зразок у мистецтві, допускав відмінності поглядів, то Сталін не переносив ніяких різниць у поглядах. Із ліквідацією НЕП-у з запровадженням планової економії в 1928-28 рр., Сталін хотів також запровадити плановану культурну економію. Він мав на увазі не тільки задушення неконформістичних авангардних мистців, але й всіх, хто протиставлявся сталінському "інтернаціоналізмові" радянської культури. Метою Сталіна було створити єдину гомогенетичну "комуністичну" культуру в Радянському Союзі. За цим ховалася політика видавання російської культури за модель культури всіх республік. Вислідом цієї політики була проста культурна уніфікація.

Наступ "прогресивної" сталінської політики був повільніший на Україні ніж у Росії, завдяки відданості українських радянських політичних і культурних провідників. Під охороною таких діячів як Микола Скрипник і Микола Хвильовий культурний розвиток і експериментація процвітали на Україні відносно свobodно до початку 30-их років. У Росії тиск на авангард почався уже від 1925 року. Члени російського авангарду, такі як Казимир Малевич чи Олександр Родченко, не могли друкувати своїх мистецьких теорій у російських журналах, і вони помішали свої праці, у перекладі на українську мову, в українських виданнях з мистецтва.

Хоч авангардні мистці на Україні змогли довше втримати свою незалежність проти мистців російського авангарду, то, коли на початку 30-их років почався тиск під проводом Лазаря Кагановича, українські культурні діячі переслідувалися гостріше ніж їхні колеги в Росії. У дослідників майже нема документації про реакції окремих мистців на запроваджувані гострими методами різкі канони сталінської культурної політики. Самогубства й смерть у неясних обставинах або під арештом, або на засланні в Сибіру найвимовніше свідчать про успішність сталінської планової культурної економії. Упродовж десятиліття уряд вимазав мистецькі досягнення українського авангарду. Деякі мистці змогли пристосуватися до нового стилістичного режиму. У їх працях десь зник динамізм і запал періоду відродження. Вадима Меллера (1884-1962) взір для козацького костюма (1939)(14) до п'єси О. Корнійчука *Богдан Хмельницький* є сухий, академічний і несправжній супроти його праць з попереднього десятиліття. Мистці як Меллер, Петрицький, Кричевський пристосувалися до принципів соцреалізму, жертвуючи найкращими рисами власної творчості. Інші мистці, як Михайло Бойчук, потерпіли під час культурних погромів 30-их років. Бойчука арештовано й він загинув, імовірно, що на засланні десь після 1939 р.

Важливість українського мистецького авангарду 20-их років полягає не в його трагічному кінці. Сьогодні, коли проходить аварія сталінського культурного імперіалізму й планованої культурної економії, треба належно оцінити, спираючися на всі доступні джерела, місце цьо-

Анатоль Петрицький, ескіз костюма до Остапа Вишні "Вія" (1924)

го періоду в розвитку української культури. Сучасні мистці мають нині за завдання не наслідування стилів авангарду й механічне їх продовження, їм треба зрозуміти, як учасники мистецького відродження 20-их років змогли вдержати елементи української мистецької спадщини й включитися в ширші світові течії мистецтва.

Є надія, що в добу теперішньої перебудови в СРСР мистецтвознавці в Україні позбудуться своєї упередженості до мистецтва авангарду 20-их років, і що найоригінальніші твори й документація цього періоду стануть доступнішими. Мабуть, обставини посприяють і невдовзі зможе появитися історія авангарду періоду мистецького відродження 20-их років, подібна до перегляду російського авангарду Камілі Грей (15) або щось у роді В. П. Лапшина *Художественной жизни Москвы й Ленинграда в 1917 году*(16). Такі монографії разом з антологією теоретичних праць українських мистців 10-их і 20-их років, подібно до збірки, що появилася під редактуван-

ням Джона Болта про теорію і критику російського авангарду (17) могли служити базою для глибшого й ширшого аналізу українського авангарду 20-их років.

Нестор Микитин
м. Торонто

Вадим Меллер, взір на костюм до п'єси "Богдан Хмельницький" (1934)

Примітки

1. Словник Художників України, Київ, 1975.
2. Історія українського мистецтва, тт 1-6, Київ, 1968.
3. І.М. Вериківська, Становлення української радянської сценографії, Київ, 1981.
4. Зиновий Фогель, Василій Ермилов, Москва, 1975.
5. П. Мусенько, Федір Григорович Кричевський, Київ, 1966.
6. Myroslava M. Mudrak, The New Generation and Artistic Modernism in the Ukraine, Ann Arbor Michigan: U.M.I. Research Press, 1986.
7. Gerald Hoskin, The Flawed Melting-pot, B.B.C. International Service, December 2, 1988.
8. Історія українського мистецтва, Київ, 1968, т. 5, ст. 61, іл. 21.
9. Там же, т.5, ст. 76, іл.36.
10. Там же, т.5 ст. 128, іл. 75.
11. Там же, т.5, ст.154 іл. 104.
12. Зиновий Фогель, Василій Ермилов, Москва, 1975.
13. Jean Baudrillard, The Mirror of Production, trans. M. Poster, St. Louis, 1975,
Jean Baudrillard, For a Critique of the Political Economy of the Sign, trans. C. Levin,
St. Louis, 1981.
14. І. М. Вериківська, Становлення української радянської сценографії, Київ 1981, стр.155.
15. Camilla Gray, The Russian Experiment in Art 1863-1922, London Thames and Hudson, 1986.
16. В.П. Лапшин, Художественная жизнь Москвы и Петрограда в 1917 г., Москва 1983.
17. John Boulton, Russian Art of the Avant-Garde: Theory and Criticism 1902 - 1934, New York 1976.

ОГЛЯД-ХРОНІКА

Наукова сесія в Кракові

З-поміж багатьох симпозіумів та сесій організованих весною поточного року з нагоди ювілею Тисячоліття Хрещення Русі чи не найважливішою була наукова сесія, організована в днях 3-4 червня Краківським відділом Польської Академії наук: "В лето 6496... Володимир... повеле хрестити ся... — християнізація Русі та її наслідки в культурі народів Європи (988-1988)". Сесію склало десь 50 мовознавчих, літературознавчих, історичних та етнографічних доповідей і ті, що стосувалися історії Церкви й історії мистецтва, охоплюючи період від IX ст. (мова св. Кирила і Мефодія, початки Русі) до нашого часу (діяльність Тетяни Готичевої, теперішня ситуація Православної Церкви в СРСР). Серед референтів були заслужені постаті польської науки (проф. д-р Францішек Славський, проф. д-р Ришард Лужний, проф. д-р Михайло Лєсіва), однак багато доповідей зачитали молоді люди, початківці в науковій діяльності, як, наприклад, мгр Кжиштоф Сахарчук чи мгр Бернадетта Вуйтович.

Головними організаторами сесії були знамениті краківські славісти: згаданий вже проф. Лужний і д-р Володимир Мокрий, який був також головним організатором численних побічних імпрез, що супроводили сесію. Крім цього вони зачитали цікаві реферати. На жаль, обмежений час праці сесії примусив організаторів провести засідання в трьох секціях, унаслідок чого ніхто не зміг почути всіх прочитаних доповідей. Шкода, що малі шанси надрукувати доробок сесії — Краківський відділ ПАН може у своїх випусках помістити лише короткий зміст окремих виступів.

На одну з-поміж зачитаних доповідей треба було б обговорити щонайменше кількома реченнями, однак автор зауважень не може цього зробити, тому що не мав змоги почути всіх. Усе ж слід назвати такі виступи: доц. д-р Анни Ружицької-Бризек — "Польське середньовічне мистецтво і Візантія та Русь", указуючий на два напрямки візантійського впливу на північній Польщі — через німецький імперський двір та через Русь, причому в X і XI ст. ст. найважливішим був безсумнівно перший; проф. д-р Владислава Серчика — "Царат і православ'я", синтетичний і популярний перегляд цього ключового для історії Росії питання; доц. д-р Степана Козака — "Два месіанізми — Костомарова й Міцкевича"; мгр Августа Фенчака — "З історії відносин між обрядами Католицької Церкви у Львівській єпархії в XVIII ст.", що характеризував дуже цікаві, та не досить знані події з того важливого для зміцнення Уніатської Церкви періоду; д-р Василя Назарука — "Зелене Євангеліє" Богдана Ігоря Антоновича"; д-р Фелікса Росека — "Співпраця Молдавського князівства з Київською митрополією в добу Петра Могили"; мгр Анни Радзік — "Тетяна Готичева. Сторінка з історії сучасного релігійного

відродження в Росії"; д-р Володимира Мокрого — "Тисячолітня присутність символіки христа в Українському письменстві"; Тадеуша А. Ольшанського — "Генезис Русі як сукупності та як території у світлі поглядів Омеляна Пріцака, що обговорювала теорію, з якою виступив цей видатний українсько-американський історик, і яка досі майже неznана в нашому краю; мгр Кжиштофа Сахарчука — "Співіснування віросповідань та релігії в кресвиді пам'яті Станіслава Вінценза"; о. мгр інж. Альберта Курашкевича — "Біблія у думці Григорія Сковороди"; мгр Тадеуша Філяра — "Характеристика святкування 950-річчя Хрещення Київської Русі в Галичині"; о. мгр Олександра Гауке-Ліговського — "Католицька Церква східного обряду в Росії на початку XX ст." (через неприсутність автора відчитав зачитав його колега). Останньою була доповідь проф. Ришарда Лужного — "Християнська культура в житті східних слов'ян, сьогодні, 1000 років після Хрещення Русі в Києві"; вона характеризувала теперішню ситуацію православної Церкви в СРСР.

Як уже з цього огляду видно, на сесії домінуючою тематикою, біля староруської була тематика українська та — що варто підкреслити — російська. Організатори сесії зупинилися на яловій дискусії над питанням чи Росії належить право до спадщини Володимирового Хрещення, чи, може, ні. Традиційно, хоч це погана традиція, найслабкіше на сесії була представлена білоруська тематика, причому на сесію не зміг прибути й не прислав свого реферату мгр Сократ Янович.

Окреме місце слід відвести відчитові єдиного іноземного гостя сесії проф. д-р Андрія Вінценза з Гетинги. Він зачитав доповідь про польську мову українських письменників XVII ст., що сама собою цікава перш спеціалістам з історії мови та літератури. У численних відступах, однак, знайшлося багато великої цінності роздумів, важливих з огляду на проходять тепер у Польщі дискусії. Два з-поміж них хочеться обговорити. Перший це той, що до моменту виникнення порівняльної діалектології як наукової дисципліни (тобто перед II пол. XIX ст.) неможливо було докладно визначити приналежність діалектів до даної мови. Визначення спиралися лише на інтуїцію. І так, наприклад, перші російські дослідники "Слова про Ігорів похід" вважали, що він написаний... "старо-польською" мовою, під якою розуміли мову руських земель Речі Посполитої. І щойно виникнення систематичної науки про мову дозволило докладно відрізнити діалектні території різних мов, тобто твердити, наприклад, що лемківська говірка належить до української мови, а санцівська — уже до польської.

Важливішою була рефлексія проф. Вінценза над змінами поняття "народ" протягом останніх двох століть. До часу Великої французької революції

"natio" було поняттям політичної неетнічної спільноти, що визначалася словом "громадянство", а з поняття державної єдності, приналежності, не виникало яких-небудь постулатів відносно етнічного розмежування і навпаки. Це було загальноєвропейське правило, отож існували "natio polonica", "lithuana" (це ж були дві окремі федеративні держави), не існувало зате "natio germanica", тому що не існувало німецької держави. Велика французька революція з своїми гаслами демократії створила і поширила в Європі, зрештою в значній мірі на штиках, поняття "nation", яке й далі було поняттям передусім державного громадянства, але вже пропонувало доведення мовного кшталту до згідності з громадянством, тобто, інакше кажучи, форсовану асиміляцію етнічної меншості, що nota bene власне у Франції вдалося здійснити, мабуть, найглибше проти усіх європейських країн,

цей принцип у нових умовах у процесі запровадження громадянства для ширших суспільних верств логічно випливав з попереднього й скоро прийняла його вся Європа.

Однак уже Віденський конгрес, санкціонуючи існування польського народу без власної держави, зробив перший виняток, а потім поглибив його ще німецький романтизм з його поняттям "volk". Це слово, що означає передусім "люд" (подібно до російського "народ"), стало визначенням народу нового типу, спертого на новий принцип. Романтики вважали, за основу народу етнічну спільність, тому слід їй підпорядкувати державні відношення, а французи вважали, що треба навпаки. Цей постулат випливає, очевидно, з ситуації німців, поділених на кількадесят державних організмів. Його підхопили представники позбавлених власної державності народів Середньої та Східної Єв-

ропи, особливо слов'ян. Це стало теж ідейною основою національних рухів нашої частини Європи аж до сьогодні. В той час як Франція, а за нею інші західні країни (крім Німеччини) залишалися при концепції "nation", приматі громадянства над етнічною приналежністю.

Цю проблему варт обговорити ширше, хоч це вже не на адресу проф. Вінченца, адже воно дуже важливе, біля таких понять як народ накопичилося в нас багато непорозумінь. Засвоєння собі різниці між поняттями "natio" і "народ" дозволило б уникнути такого безглуздя як наприклад "Річ Посполита трьох народів" — у Речі Посполитій були тільки дві "нації": короняри та литовці, якщо була третя, то це пруська шляхта. Зате руське шляхта (*nobilitas gente Ruthenorum*) становила переважну більшість "natione Lithuana", тобто громадян Великого князівства. "Natio Ruthenica" могло виникнути, коли б силою Гадяцької унії повстало Руське князівство як третій член федерації Річ Посполита.

Обговорюючи краківську сесію, обов'язково слід згадати додаткові імпрези. У монастирі оо. Домініканів влаштовано дві виставки: картин та ікон Юрія Новосільського а також дереворитів Тирса Венгриновича, що зображували українські церкви на південно-східних окраїнах Польщі. Перша не знайшла стількох зацікавлених, як дереворити. Воно й краще — малярство Новосільського вимагає тиші й зосередженості, важко дивитися на ікони в натовпі. Натомість праці Венгриновича, утримані в досконалій, цільній формі, з переважно сумною, хоч не завжди докладною інформацією, справили велике враження і притягнули дуже багато людей. Доречно, nota bene, щоб хтось спробував видати їх у формі альбома, навіть невеличкого формату, фотографічним, або, краще, поліграфічним способом. Безсумнівно, що така публікація миттю щезла б з полиць.

Під час сесії відбулися також два концерти "Журавлів", перший, у костелі оо. Домініканів не вдався через несприятливі акустичні умови, однак другий, разом з краківським академічним хором Ягайлонського університету, що відбувся в залі

краківської філармонії, був подією не лишень артистичною. Оба хори виступили у своєрідному діалозі, спершу разом відспівали "Богородице", потім академіки залишили сцену. "Журавлі" виконали низку українських релігійних творів, починаючи однак, "Gaude Mater Polonia". Потім хор Ягайлонського університету заспівав "Отче наш", й релігійні твори українських композиторів. Відтак вернулися "Журавлі", уже в народному одязі, щоб виконати народні пісні. Накінець оба хори заспівали "Ребе та стогне Дніпр широкий". Майже після кожної пісні "Журавлів" з залу вибігала до них молодь (передусім з лігницького ліцею) з квітами, у академіків не було стількох шанувальників (або вони відповідно не зорганізувалися) — стояли без квітів. І зразу при кінці останньої частини концерту квіти почали спонтанно мандрувати вниз ("Журавлі" стояли у вищих рядах). Коли хори виходили за завісу не було, мабуть, нікого, хто не мав би хоч одної квітки.

На концерті проф. Лужний прочитав заяву групи польських і українських учених, виготовлену на сесії в Римі у травні поточного року. У ній мовиться про декларацію поєднання наших народів, уживаючи так важливих, чи не сказати б конечних, слів: "прощаємо й просимо простити". Добре, що цю заяву прочитано на концерті завершуючому сесію, а не під час її праці — почуло її набагато більше різних людей, а сусідство пісень, як тих, що прославляли Бога, так тих, що символізували обидві нації, надало цій так важливій декларації гідне оформлення.

Краківська сесія, імпреза *par excellence* наукова не ставила собі за мету наближення польсько-українського поєднання, шукання правди в складному минулому наших народів і т.п., та все ж мудрий і поміркований тон рефератів та увага перш за все до релігійної, літературної та мовознавчої проблематики, а не на політичній історії, наблизили нас до тої основної мети, що ради неї — у чому я переконаний — разом зішлись всі учасники й слухачі сесії.

Тадеуш Анджей Ольшанський

Ювілейна сесія у Варшаві

У днях 4-5 листопада 1988 року в Палаці в Яблонній відбулася міжнародня сесія "Київська Русь — культурна спадщина, трдиція, відгомін", яку організував Варшавський університет. Вона перекликувалася з сесією організованою в Любліні Екуменічним Інститутом Католицького люблінського університету ("Теологія і християнська культура древньої Русі") і краківською сесією ("Християнізація Русі та її наслідки в культурі народів Європи 988-1988"), що її підготував Краківський відділ Польської Академії наук.

Безпосереднім організатором сесії була Кафедра польсько-східнослов'янської компаративістики, яку очолює доц. д-р Степан Козак (Кафедра працює при Відділі русистики Варшавського університету). Взяти участь у конференції запрошено понад 30 учених з різних осередків Польщі, СРСР, НФР, Австрії, Англії, Канади та США. У ході праці сесії зачитано 25 доповідей. Частина вче-

них не змогла приїхати на конференцію й прислала свої реферати. Черговим засіданням голоувало вісім професорів. Праця сесії проходила у двох секціях: літературознавчій та мовознавчій, безсумнівно, дало добрий лад засіданням та не дало змоги заслухати всі доповіді. Сесію відкрив проф. д-р Антоні Семчук, декан Відділу русистики і прикладної лінгвістики. Він, указуючи на значення ювілею й ранг сесії, запевнив її учасників в можливості публікації матеріалів конференції.

Черговість рефератів складено за хронологічним порядком тем, тобто від доби Київської Русі до сучасності. Завдяки цьому на кожну літературну епоху припало кілька доповідей.

Організатори задумали представити християнську культуру спадщину всіх трьох народів східної слов'янщини — чимале було гроно русистів, українців, присутніми були також білорутеністи.

Організатор сесії, Степан Козак, своєю допо-

віддю охарактеризував справу Володимирового хрещення. Він, спираючись на найдавніші пам'ятки руського письменства, довів існування глибоких зв'язків з кирило-мефодіївською спадщиною перших християн на Русі, підкреслив також значимість місії Кирила й Мефодія в подальшій історії руської землі. Мотив "п'ятиразового хрещення Русі" (апостольства св. Андрія, моравсько-паннонська місія Кирила й Мефодія, місійний похід митрополита Михайла в добу Олегового князювання, хрещення княгині Ольги, хрещення Русі 988 року) залучили до своїх доповідей також Петер Роланд і Ришард Лужний. Професор Альбертського університету в Едмонтоні зосередився на святандрівській легенді з "Повісті минулих літ" як джерел національного міфу. Ця легенда представляла Київ як місце зв'язане з Божим провидінням і цивілізацією.

Отже легенда мала за мету не лишень піднести престиж Києва серед інших руських міст, але й зображення довгої християнської традиції цього міста. Проф. Роланд запропонував глянути на ту легенду по-новому — розуміти її в контексті цілої "Повісті...", беручи останню за частину історії спасіння; він запропонував водночас трактувати її як твір міфологічного світогляду її авторів, а не як емпіричний факт. Доповідач зупинився також на генетичній близькості літописних оповідань про св. Андрія, і про заснування міста від Кия з описом Володимирового хрещення Русі. Проф. Ришард Лужний представив у своєму рефераті культурові наслідки християнізації Київської Русі у свідомості українців XVI і XVII ст. Тема хрещення Русі вернулася семи століттями пізніше великою хвилею творчості найперших українських письменників, поетів і полемістів. Саме вони, раніш від інших, видвинули цю тему, вони й найміцніше обґрунтували свій зв'язок з семівіковою традицією. Референт охарактеризував проповідні, агіографічні та поетичні твори, що становили відповідь на проблеми тодішньої доби: зміну політичної ситуації, боротьбу за патріархат. Професор Лужний звернув увагу учасників конференції на злободенність обговорюваної тематики, на факт сьогоденних суперечок за спадщину Київської Русі, адже її учасниками виступають навіть глави Церков — папа Іван Павло II у двох своїх енцикліках, глава Української Католицької Церкви архієпископ Мирослав Любачівський та Ієрархи Польської автокефальної православної Церкви в посланні до вірних датованому початком поточного року.

Про сучасне розуміння справи християнізації Русі радянською історіографією говорив д-р Ян Ярцо з Осередка документації й суспільних дослідів. Він представив зміну поглядів на цю тему протягом кількох останніх років, користуючись численними цитатами з підручників, історичних монографій і часописів. Останніми роками радянська наука пройшла довгий шлях від абсолютного заперечення вагомості хрещення Русі, наголошування на поганстві до повного звеличення тої події. Доповідач звернув увагу й на політичне тло теперішніх змін, докладно проаналізував проповіді й інші вислови митрополитів київсько-галицького й мінського, що стосувалися значення акту хрещення. Д-р Ярцо висловив погляд, переборення догматизму й повернення окциденталізму створюють належні умови для досліджень історії Церкви радянською наукою.

Найстарші пам'ятки староруської літератури, обговорювали вчені: Регіна Петельчиц, Генрика Чайка, Вальтер Смирнів, Павло Івінський та Петро Кононенко. Регіна Петельчиц, аналізуючи легенди про перших руських святих, Бориса й Гліба, підкреслила їх глибоку християнську вимову. Звернула

також увагу на місце цих постатей в історії християнізації Русі. Г. Чайка зайнялася відображенням доки князя Володимира в білинах київського циклу, наголосила на християнські елементи тих творів народної поезії. Білини змальовують Володимира володарем досконалим і ласкавим, отже — сказала доповідач Генрика Чайка — нічого дивного, що доба князювання першого християнського володаря Русі простягається в білинах на три століття — до монгольського нашестя, що теж має символічну вимову.

Найбільшому літературному досягненню доби Київської Русі, "Слову про Ігорів похід", були присвячені дві доповіді. Доцент Петро Кононенко з Києва прислав свою доповідь про традицію "Слова" в українській культурі і науці. Професор Вальтер Смирнів з Макмастерського університету в Канаді говорив про дослідження канадських славістів над "Словом", про останні досягнення, м. ін. гіпотез про зв'язки цього з традицією Сходу. Проф. Смирнів багато уваги присвятив аналізу англо-, французько- й україномовним перекладам "Слова". Зацікавлення викликала також доповідь Павла Івінського з філії Інституту російської мови ім. Пушкіна про найновіші дослідження радянських учених.

Релігійним письменством доби барокко зайнялися Джордж Грабович, Людмила Янковська і Олександра Гнатюк — усі вони вказували на глибокий зв'язок творчості вибраних письменників з традицією Київської Русі. Аналізуючи творчість Івана Вишенського, полеміста визнаного найвидатнішим представником української літератури до XVII ст. включно, проф. Грабович з Гарвардського університету звернув увагу на особливості розуміння традиції й завдань літератури у цього письменника. Дослідник нагадав погляд Вишенського на тодішній стан християнства на руській землі — полеміст уважав, що справжньої Христової віри серед його сучасників нема, а Русі необхідний новий апостол. Саме власну творчість мав Вишенський за оце апостольство, свої палкі послання до братів на Україні він наближав до стилю апостола Павла й отців Церкви, вони мали служити скріпленню і правдивої православної віри на Русі.

Найважливішим твором ростовського єпископа Дмитра Туптала були "Життя святих". Їм присвятила свою доповідь доц. Людмила Янковська. Вона зробила цікаве текстологічне співставлення "Життя", що він списав, з ранніми пам'ятками староруської літератури. Про почаївський "Богогласник", анонімний твір української релігійної поезії, з XVIII ст., говорила мгр Олександра Гнатюк. Дослідниця показала поетичну, релігійну й філософську вартість цієї антології.

Доцент Еліза Малек у рефераті "Лях, жид да собака — вера єднака" слідувала за стереотипними образами іновірців у пам'ятках староруського письменства. Особливу увагу приділила XVII й XVIII-ти вічним інтермедіям і образами юдаїстів і католиків, що в них зустрічаємо.

Про староруські традиції в російській дев'ятнадцятивічній культурі розповіли Володимир Кусков і Тадеуш Шишко. Перший, професор Московського університету, показав присутність тих традицій в творчості найвидатніших російських письменників, особливу увагу звернув на повісті Достоевського. Проф. Т. Шишко, аналізуючи прозу Миколи Лєскова, зосередився на творах з найсильнішим відпечатком руського християнства.

Про те, як бачать Київську Русь сучасні білоруські, українські й російські поети говорив у своєму рефераті доц. Флоріан Неуважний. Він охарактеризував цю тему спираючись на багато поетичних творів сучасної поезії східних слов'ян.

Присутність християнських елементів у сучас-

ній українській прозі зясував доц. Микола Жулинський з Академії наук УРСР та д-р Василь Назарук із Варшави. М. Жлинський висловив свої зауваження на тему християнства й поганства в сучасній українській літературі, звернувши увагу на існування високої культури на Русі в добу перед прийняттям християнства. Доповідач розповів також про теперішню ситуацію української культури й науки, найновіші досяги й сповідання. Д-р В. Назарук представив християнські мотиви в прозі Валерія Шевчука і основний погляд, спрямував на його історичні твори. Указав, що своєрідність авторового задуму при творенні чільних постатей дозволяє на вільний вислів, а разом з цим і відтворення давнього світогляду.

Мовознавці — Францішек Вацлав Мереш, Галина Мілейковська, Ірина Гальстер, Інеса Логінова, Лешек Мошинський, Леонід Шакун — зачитали шість доповідей присвячених мові найстарших пам'яток руського письменства. Проф. Мереш на основі богослужбових книг візантійського обряду охарактеризував ново-церковнослов'янську мову руського типу. Проф. Мошинський показав руські впливи у мові староруського Мстиславового євангелія. Довше зупинився на різницях у термінології з ділянці релігійної жертви, порівнюючи її з староцерковнослов'янським каноном. Д-р Гальстер обговорила мову староруської пам'ятки "Слово про руських святих, чудесами славних". Проф. Г. Мілейковська подала приклади техніки навчання

кирилиці на матеріалі букварів з початку XVIII ст.

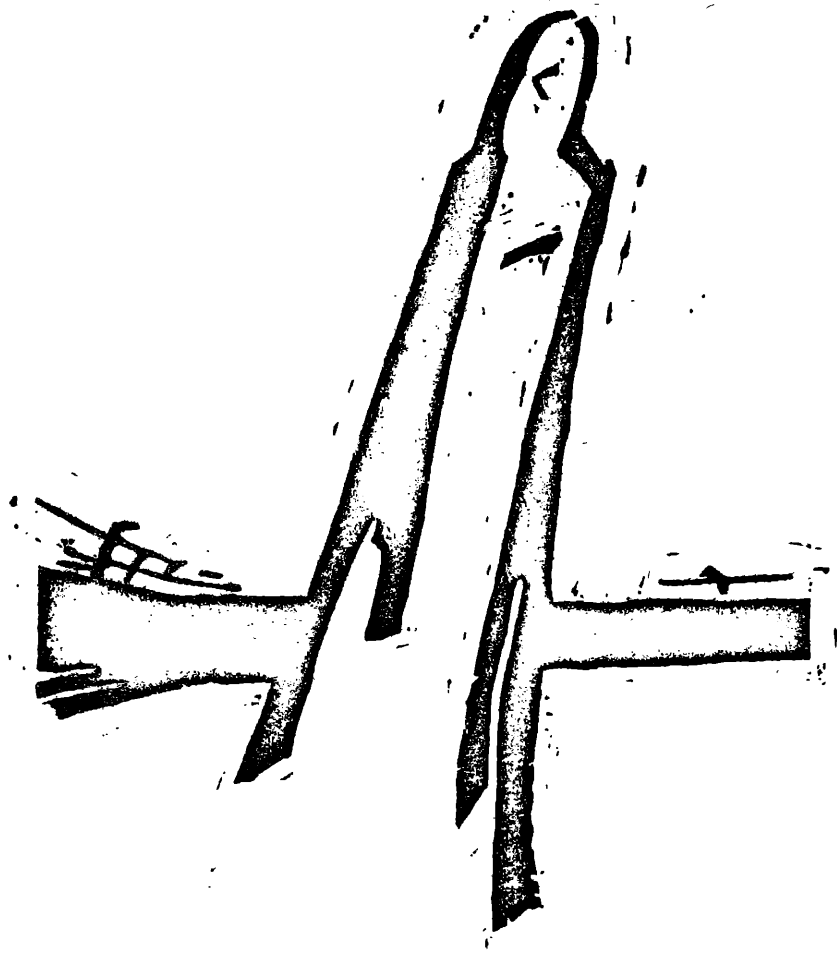
Проф. Л. Шакун з університету в Мінську познайомив слухачів з значенням староцерковнослов'янської мови в історії білоруської літератури.

Навіть так короткий (силою конечності) огляд показує, що тематичний діапазон конференцій був дуже широкий. На сесії зустрілися представники різних шкіл і методологій, що було неабиякою цікавиною усім присутнім слухачам (крім доповідачів були студенти україністики, питомці з Люблина й Варшави).

Слід згадати також про мовне різноманіття сесії: доповіді зачитувалися польською, українською, білоруською а російською мовами. Усі мови звучали також при обговоренні доповідей. Жвавим дискусіям під час засідань сприяла атмосфера, яку створили організатори, розмови велися й після закінчення праці — учасники конференцій змогли познайомитися з собою й працю своїх наукових осередків.

Неабиякою прикрасою сесії був виступ Молодшого камерного хору (хором опікуються оо. Василіани) під керівництвом мгр. Ярослава Полянського. Хор виконав твори української музичної класики: "Отче наш" Максима Березовського, 32 концерт Дмитра Бортнянського, анонім "Ой, зійшла зоря". Захоплені учасники сесії подякували виконавцям оплесками.

Олександра Гнатюк

З несмаком і здивуванням прочитав я в 1-2/88 номері "Зусирічей", у рубриці "Огляд-Хроніка", короткий текст про Є. Гарасимовича. Розумію, що після недавніх публічних виступів, які й мене розізлили, він для українців, м'яко кажучи, до краю несимпатична особа, проте це нікому не дає права оприлюднювати брехню, а то й зневажати людей - така воля не вміщається в узаконену свободу слова. На жаль, такі елементи в згаданому тексті наявні.

"Хронікер", людина, певне, ще й дуже молода, спочатку кепкує з того звідки він знає прізвище Гарасимович, видаючи таким способом ненайкраще свідчення про самого себе - це ж бо прізвище одного з найбільш радо читаних сьогодні польських поетів (тільки в Галичинського й Стахури більше читачів). Тим більше негарний, кінцевий вислів першого фрагменту, стверджуючий, що Гарасимович є "пенсіонером, який пише вірші" - він не пенсіонер, а єдиний у Польщі професійний поет. Це загальновідомий факт. Далі "Хронікер" пише, що Гарасимович у час "поетичної кризи (...) спробував попливти на хвилі лемківської теми", завдяки чому вдалося йому "продовжити на кілька років статус пишучого поета". Це брехня в живі очі. Першу збірку Гарасимович видав у 1956 році, лемківська тема появилася в його творчості в кінці 50-их рр., а нещодавно видана поема "Lichtarz ruskі" виникла в 1963 році, через рік публіковалася в журналах. Отож, лемківська тема в Гарасимовичевій поезії має майже тридцятилітню давність - і не Гарасимович плив на хвилі, він цю хвилю викликав, він перший після останньої війни ввів у польську культуру лемківську тему. Опісля почав вже нею надживати - це інша справа, проте попередньої заслуги ніхто не зможе в нього відібрати. Без Гарасимовичевої поезії не було б ні десятої частини сьогоднішньої уваги поляків до лемків (і українців). Поміж виданими дотепер 30-ма збірками його поезій (не враховуючи вибори) порівняно невелика частина пов'язана була з лемками і Лемківщиною. Гарасимович писав і про передмістя Кракова, і про гірські краєвиди, і про позаторішні бої на Укра-

їні, і про стару шляхту, і про любов, і ще про чимало справ. Без лемківської теми його поезія була б, безсумнівно, біднішою, проте її місце на карті польської поезії поганішим не стало б.

Усе, про що я тут пишу - загальновідомі, латві для перевірення справи: брехня, яку творить "Хронікер" коротесенькі ноги має. Ідімо даліше. Я не знаю, чи лемки читали Гарасимовича, хоча деякі напевно так - знаю це від них. Натомість польські читачі його поезій це не жменька "селянофілів", яких у Польщі (навіть у Кракові) давно вже нема. Гарасимович має силу читачів, що розуміють його поезію набагато легше, ніж Герберта, для розуміння якого необхідна чимала інтелектуальна культура, не згадаючи вже про, сьогодні, по суті, забуту, завжди елітарну і не багатом розумілу "Нову Хвилю". Я розумію, що "Хронікер" віддає перевагу Загаєвському Герберту а не Гарасимовичу, та це не причина, для ствердження усупереч очевидним фактам, що творча індивідуальність останнього полягає в "селянофілованні" - поезія Гарасимовича закорінена в шляхетській і міській культурі, а не в сільській, він знає її слабо й слабо розуміє.

Не до одного можна було б причіпитися в тому тексті, хоча б до того, що, вихований у Східній Галичині, Гарасимович і без лемків знав "де в церкві іконостас", але годі вже. Проте, є ще в тексті "Хронікера" щось, чого не можна промовчати. Мене потрясли слова про "якогось лемка" з Білянки, що "не може долічитися своїх сорочок". Ми з "Хронікером" добре знаємо про кого йде, проте він, здається, не розуміє яку гідьку річ написав, не уявляє собі яким тяжким ударом для цієї людини була Гарасимовичева зрада, не розуміє, що штовхає ногою людину, яка в трудній ситуації мала право ждати від своїх братів хоча б розуміння, коли вже не помочі.

Кінчаю вже. На мій погляд за допущення друкувати текст, який вміщає брехню, чим стверджує легковаження читачів принаймні "Хронікером", редакція зобов'язана читачам перепрошенням.

Тадеуш Анджей Ольшанський

У номері презентуємо роботи молодого художника Валерія Бондара, народженого в селі Мельниця Подільська на Тернопільщині. Тепер проживає і творить у Харкові.

П О В І Д О М Л Е Н Н Я

З радістю редакція " Зустрічей" повідомляє Шановних Читачів про можливість передплати часопису на 1989 рік.

У поточному році "Зустрічі" виходитимуть:

- українською мовою як кварталний часопис, тобто чотири рази на рік,
- польською мовою як щопіврічний часопис, тобто два рази на рік.

Окремий номер налічуватиме 160 сторінок формату Б-5, цебто трохи меншого від н. пр. "Жовтня".

"Зустрічі" надалі вестимуть відділи: "Сьогодення", "Історія. Ідеї", "Література. Мистецтво", "Огляд. Хроніка", у яких прочитаєте: розмови з видатними вченими, представниками світу культури, молодого покоління; розвідки про українську національну меншість у Польщі й сучасну Україну, українську діаспору; аналіз польсько-українських відносин; статті з історії, мистецтва; надалі будуть появлятися нові поезії й прозові твори, а також наші, "зустрічанські", "сторінки призабутої спадщини"; переклади, коментарі до подій, рецензії книжок, репортажі й публіцистичні статті.

Польськомовні номери не повторятимуть матеріалів з версії українськомовної, хоч, можливо, що окремі, найцікавіші статті появляться в перекладі на польську мову.

Ціна одного номеру лише 800 злотих.

Отже, річна передплата /тільки така існує/ всіх /6/ номерів	-4800	зл.
номерів українською мовою /4/	-3200	зл.
номерів польською мовою /2/	-1600	зл.

Передплату оформляйте, посилаючи відповідну грошову суму /вибрану Вами з поданих трьох можливостей/ на такий банківський рахунок:

Państwowy Bank Kredytowy z siedzibą w Warszawie
III o/W-wa № 370015-7650-132
Rada Naczelna Zrzeszenia Studentów Polskich
00-950 Warszawa, ul. Ordynaska 9.

/обов'язково із зазначенням на ньому польською мовою "Zuстріczy"/

Окреме повідомлення про передплату - дата, інформація про вплачену грошову суму, адреса передплатника - слід одночасно послати на адресу редакції "Зустрічей".

ПЕРЕДПЛАТУ МОЖНА ОФОРМЛЯТИ ТІЛЬКИ ДО 15 ЧЕРВНЯ 1989 РОКУ

ЛИШЕ ПЕРЕДПЛАТА ЗАБЕЗПЕЧИТЬ ВАМ РЕГУЛЯРНЕ ПОСТАЧАННЯ "ЗУСТРІЧЕЙ"

Поки що нема можливостей передплачувати часопис на закордон

Негайно повідомляйте редакцію про всякі труднощі при отримванні часопису.

